

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2020, 24 (1): 415-435

Ebü'l-Cehm el-Bâhilî'nin 'Cüz' Adlı Eseri ve Leys b. Sa'd'dan Rivayetleri

Abu al-Jahm al-Bâhilî's Work 'al-Juz' and His Narration From Al-Layth Ibn Sa'd

Rabia Zahide Temiz

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı
Assist Prof., Giresun University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith
Giresun / Turkey
rabia.zahide@giresun.edu.tr orcid.org/0000-0002-6474-5074

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 3 January / Ocak 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 20 May / Mayıs 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran

Volume / Cilt: 24 Issue / Sayı: 1 Pages / Sayfa: 415-435

Cite as / Atıf: Temiz, Zahide Rabia. "Ebü'l-Cehm el-Bâhilî'nin 'Cüz' Adlı Eseri ve Leys b. Sa'd'dan Rivayetleri [Abu al-Jahm al-Bâhilî's Work 'al-Juz' and His Narration From Al-Layth Ibn Sa'd]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/1 (Haziran 2020), 415-435.
<https://doi.org/10.18505/cuid.669809>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/pub/cuid>

Abu al-Jahm al-Bâhilî's Work 'al-Juz' and His Narration From Al-Layth Ibn Sa'd

Abstract: The type of 'Al-isnād al-âli' (higher chain of authority) which has great importance for the science of ḥadīths that constitutes the second best source of the Islam, expresses the value in terms of its proximity to the period of the Prophet Muhammad (peace be upon him). If ḥadīth has 'al-isnād al-âli' in the works of the scholars provides us with assurance on the intend of the ḥadīth. For this reason, the values of the works of those authors who have constructed their works with *al-isnād al-âli* undoubted in the science of ḥadīth. However the work of Abu al-Jahm al-Bâhilî's (d. 228/842) named *al-Juz'* had that kind of ḥadīth, it has not appreciated by scholars, he could not get enough attention in his period and after it. His work contains famous scholar al-Layth Ibn Sa'd's (d. 175/791) narrative who claimed by ḥadīth scholars that his students neglected and omitted his ḥadīths and knowledge. Al-Layth Ibn Sa'd was known doing transmission by written copies. The similarity of al-Layth Ibn Sa'd narrations in *al-Juz'* with al-Layth narrations, which are also found in other sources, strengthens the claims of the existence of a narrative process based on the written texts in the early periods. In this study, these transfers of Abu al-Jahm reflected on other works will be examined and tried to build narrations of his teacher al-Layth Ibn Sa'd. country, we can say that the article will contribute to the studies of the history of religions.

Summary: Ḥadīth works written in the third century of hijri are the most distinguished sources. The most fundamental works in the science of ḥadīth were written in this time. In the following period, numerous studies have been committed to paper on them. One of the eminent works is the named *al-Juz'*, which belongs to Abu al-Jahm al-Bâhilî (d. 228/842). The author was not a person that was taken into consideration much during his time. It is possible to that he has been criticized about his scientific proficiency (*al-Jarh*). Nevertheless, *al-Juz'* attracts attention due to the fact that it contains the type of 'al-Isnād al-âli' (higher chain of authority). *Al-Isnād al-âli*, which means access with the least number of narration from the author to the Prophet has very major role to determining of being dependable and certainty of the ḥadīths. The work of Abu al-Jahm which contains the 'al-Isnād al-âli' did not attract enough attention. However, another value of the *al-Juz'* is that its been included the narration of famous muhaddith Al-Layth Ibn Sa'd (d. 175/791). He is one of the valued mujtahid imams who have played an active and important role in second century of hijri. Al-Layth's narrations have been available insufficient amount present day. At this point the *al-Juz'* of Abu al-Jahm has great important because it contains many narrations of his shaykh Al-Layth Ibn Sa'd.

The *Juz'* seems to has attracted the attention of the ḥadīths scholars in the following period. Indeed, various authors had the get authorization to narrate *al-Juz'*. Furthermore, it is also known that some scholar in his period utilized his narration in their own study. For instance, it was declared by Ibn Ḥajar (d. 852/1449) that al-Bukhārī (d. 256/870) had a narration belonging to Abu al-Jahm in his work 'al-Ṣaḥīḥ al-Bukhārī' with a *mu'allaq* chain (Omitting his name). In the following periods, we come across famous muhaddith such as Aḥmad b. Ḥanbal (d. 241/855), al-Ṭabarānī (d. 360/971), Abū Bakr al-Marwazī (d. 292/905), al-Dāraqutnī (d.385/995) and al-Bayhaqī (d. 458/1066) who received qualify of *Juz'* narration. Although the narrations of Abu al-Jahm are included in the prominent works of scholars, it is clearly seems that the *Juz'* had not enough value except being procure as a written text.

As far as we determined there are eleven narration of Abu al-Jahm in the main ḥadīth sources. In addition, we detected that some studies which contain some ḥadīth of *al-Juz'* are list them in the same layout and order. This situation indicates that *al-Juz'* is owned by these people as a duplicated edition and they narrated by not only orally transmitted but also spread by writing copy. This inference strengthens the theory which conceived by Modern researcher Fuad Sezgin (1924-2018) that ḥadīth transmission had conducted not only through oral transfer but also through written copies.

Even though he lived in a very active time of oral transmission of ḥadīth and the time of specific journey for learning and pursuing ḥadīth, it is seen that Abu al-Jahm formed his *Juz'* from the ḥadīths that he procured only from his six shaykhs. That was quite less amount in that

period. *Juz'*, has an 'Alâ' al-Rijâl classification (ranked according to narrators) as expected in his period method. Abu al-Jahm began his study with his shaykh Al-Layth Ibn Sa'd's narration, then completed with Sufyân ibn 'Uyayna's. *Juz'* includes 112 hadîths. Except two *mu'allaq isnâds* (omitting one or more narrators), all of hadîth has *muttaşil isnâds* (narrators in the chain connected each other without omitting). *Al-Juz'* available nowadays in a published form.

It seems that some of hadîth datas included in the *Juz'* have content against Islamic jurisprudential judgements. For example, the Prophet's sayings 'One or two swallow of breast milk does not make haram' and 'Nobody can fast or pilgrimage for the benefit of someone else'; allowing to Subay'a al-Aslamî to marry without waiting her 'iddah (waiting period of a woman after the death of her husband or divorce); when she gave birth, 'Uthmân b. 'Affân's permission to al-Rubay'a bint Mu'avvidh not to wait her 'iddah; when 'Abd Allâh b. 'Umar has nasal bleeding he leaves the prayer, goes to wash, then back and continue where he leave off, without taking ablution; and describing marriage with polytheist women as forbidden (*harâm*). Of course, all this information must be examined within the framework of Islamic jurisprudence. However, Abu al-Jahm stands alone (*tafarrûd*) in such issues, it can be seen as the reasons to be recognized as a censured person (*majrûh*).

Al-Juz' included 66 isnâds of Al-Layth Ibn Sa'd's narration. Therefore it leaves behind all the works that compile the narration of Ibn Sa'd. That is why, we hypothesize that *Juz'* is a form of Al-Layth's study that has survived to the present days. As a matter of fact, the muhaddiths who included the narrations of Al-Layth in their works, especially Ibn kuţlûbughâ could not ignore the *Juz'* of Abu al-Jahm; on the contrary, they took it as reference. In this case, it should be said that Abu al-Jahm al-Bâhilî is a loyal follower of Al-Layth and the word attributed to Imâm Shâfi'î and characterizing Al-Layth's followers with disloyalty is invalid.

Keywords: Hadîth, 'Al-Juz', Mu'jam, Abu al-Jahm al-Bâhilî, Al-Layth Ibn Sa'd.

Ebü'l-Cehm el-Bâhilî'nin Cüz Adlı Eseri ve Leys b. Sa'd'dan Rivayetleri

Öz: İslam dininin ikinci temel kaynağı olan hadislerin, Hz. Peygamber dönemine yakınlığı bakımından kıymetini ifade eden âlî isnâd çeşidi, hadis ehli için büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple eserini âlî isnâdlar ile inşa etmiş olan müelliflerin çalışmalarının hadis ilmindeki değeri ayrıdır. Bu meyanda örnek olarak gösterebileceğimiz hicri üçüncü asrın telifleri arasında yer alan ve dönemin çalışmalarına kıyasla âlî isnâdlar ihtiva eden Ebü'l-Cehm el-Bâhilî (öl. 228/842)'nin Cüz adlı çalışması, kimi âlimler tarafından takdir edilse de döneminde ve sonrasında ehl-i hadis nezdinde yeterli ilgiyi görmemiştir. Ebü'l-Cehm Cüz eserinde ehl-i hadis'in, öğrencilerinin ilmini ve hadislerini ihmal ettiğini iddia ettiği meşhur muhaddis Leys b. Sa'd (öl. 175/791)'dan dinlediği rivayetlere yer vermektedir. Leys b. Sa'd, yazılı nüshalardan rivayette bulunmakla da tanınan bir hadisçiydi. Cüz'deki Leys b. Sa'd rivayetlerinin, diğer kaynaklarda da yer alan Leys rivayetleriyle benzerliği, ilk dönemlerde yazılı metinlere istinaden gerçekleştirilmiş rivayet usulünün varlığı iddialarını güçlendirmektedir. Bu çalışmada Ebü'l-Cehm'in diğer eserlere yansıyan bu nakilleri incelenecek; ayrıca hocası Leys b. Sa'd'ın rivayetleri inşa edilmeye çalışılacaktır.

Özet: Hicri üçüncü asırda kaleme alınan hadis eserleri, en seçkin kaynaklardır. Hadis alanına münhasır en temel eserler bu dönemde yazılmış, ilerleyen süreçte kıymetlerine binaen üzerlerine sayısız çalışmalar yapılmıştır. Hicri üçüncü asır içerisinde yazılan eserlerden birisi, bu makalenin konusu olan Ebü'l-Cehm el-Bâhilî (öl. 228/842)'ye ait olan Cüz adlı eseridir. Müellif, döneminin pek dikkate alınan bir isim olmamıştır. Bunu, hakkında serd edilen cerh lafızlarına bağlamak mümkündür. Bununla birlikte Cüz eseri, âlî isnadlar ihtiva etmesi hasebiyle dikkat çekmektedir. Müelliften Peygambere en az ravi sayısı ile erişim anlamına gelen âlî isnadlar, hadislerin sıhhatini ve sübutunu belirlemede öncelikli ve seçkin bir yere sahiptirler. Ebü'l-Cehm el-Bâhilî'nin âlî isnadlar barındıran Cüz eserinin ise döneminde yeterince ilgi çekmediği görülmektedir. Bununla birlikte eserin bir diğer kıymeti meşhur muhaddis el-Leys b. Sa'd (öl. 175/791)'ın rivayetlerine yer veriyor olmasıdır. El-Leys b. Sa'd, hicri ikinci asrın

418 | Rabia Zahide Temiz. Ebü'l-Cehm el-Bâhilî'nin 'Cüz' Adlı Eseri ve Leys b. Sa'd'dan ...

müçtehid imamlarından birisidir. Döneminde etkin ve önemli bir rol oynamış olan Leys'in rivayetlerinden günümüze ulaşanlar oldukça azdır. Bu sebeple Ebü'l-Cehm'nin *Cüz*'ü, hocası el-Leys b. Sa'd'ın birçok rivayetine yer veriyor olması hasebiyle bir başka kıymete daha erişmektedir.

Döneminde pek ilgi görmeyen *Cüz* eseri, ilerleyen süreçte hadisçilerin dikkatini çekmiş olmalıdır ki birçok müellifin, *Cüz*'ün rivayet hakkını elde ettiği görülmektedir. Aslında dönemi içerisinde bazı isimlerin onun rivayetlerini kullandığı da bilinmektedir. Örneğin Buhârî'nin muallak bir isnad ile Ebü'l-Cehm'e ait olan bir rivayete *Sahih* eserinde yer verdiği İbn Hacer tarafından beyan edilmiştir. Sonraki dönemlerde *Cüz*'ün rivayet hakkını alan isimler arasında Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Taberânî (öl. 360/971), Ebû Bekir el-Mervezî (öl. 292/905), Dârekutnî (öl. 385/995), Beyhakî (öl. 458/1066) gibi meşhur muhaddislere rastlamaktayız. Her ne kadar Ebü'l-Cehm'in rivayetleri, döneminin kayda değer çalışmaları da, muhaddisler muteber tahammül metodlarıyla *Cüz* eserinin rivayet hakkına sahip olsalar da, eserin yazılı bir metin halinde mâlik olunmasının ötesinde bir kıymete haiz görülmediği anlaşılmaktadır.

Mecrûh bir kimse olan, bu sebeple kimi muhaddislerin itibar etmek istemediği anlaşılan Ebü'l-Cehm'in, tespit edebildiğimiz kadarıyla, temel hadis kaynaklarında 11 hadisi yer almaktadır. Bununla birlikte bazı eserlerde *Cüz*'de yer alan rivayetlerin bir kısmının, aynı sıra ve düzen ile yer alıyor olması, *Cüz*'ün bu kişiler tarafından nüsha halinde malik olduğunu göstermektedir. Bu durum Muasır araştırmacı Fuad Sezgin (öl. 1924/2018)'in ortaya koyduğu ilk dönem eserleşmelerinin yalnızca şifahi aktarımla değil, yazılı nüshalar üzerinden de gerçekleştirildiği teorisini güçlendirmektedir.

Ebü'l-Cehm, şifahi rivayet dönemi, rihleler ve hadislerin eserleşmesi hususunda oldukça hareketli bir süreçte yaşamış olmasına rağmen, eserini yalnızca altı hocadan semâ ettiği hadislerden oluşturduğu görülmektedir. Döneminin usulüne uygun olarak ale'r-rical bir tasnife sahip olan eser mu'cem özelliği göstermektedir. Müellif esere el-Leys b. Sa'd rivayetleri ile başlamış; Süfyân b. Uyeyne rivayetiyle neticelendirmiştir. Eserde 112 rivayet bulunmaktadır. Muttasil isnâdların hâkim olduğu eserde iki isnâdın muallak olduğu görülmektedir. Eserin büyük bir çoğunlukta merfû' rivayet ve bu sayıya yakın ölçüde de mevkûf rivayet barındırdığı görülmektedir. Eser günümüzde matbu halde bulunmaktadır.

Eser birkaç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm başlıksız olup Ebü'l-Cehm'in, hocası el-Leys b. Sa'd'dan aldığı rivayetleri ihtiva etmektedir. Bu rivayetler Leys > Ebu'z-Zübeyr > Câbir b. Abdullah ve Leys > Ebu'z-Zübeyr > Yahyâ b. Ca'de > Ebû Hüreyre tarikleriyle gelmektedir. İkinci bölüm "Nâfi'nin Abdullah b. Ömer'den rivayetleri" başlığını taşımaktadır. Merfû', mevkûf ve maktû' rivayetlerden biri muallaktır ve mübhem bir ravi ihtiva etmekte olup eserdeki diğer isnâdlara göre nâzil bir isnâda sahiptir. Üçüncü bölüm "Sevvâr b. Mus'ab > Ebû Abdullah el-Hemedânî rivayetleri" başlığını taşımaktadır. Merfû', mevkûf ve maktû' rivayetlerden oluşan bölümün tamamı Sevvâr b. Mus'ab'ın rivayetleri değildir. Kitabın ilk bölümlerinde görülen rivayetlerin intizamî sıralanması bu kısımlarda oldukça sekteye uğramış gibidir. Nitekim daha ikinci isnâdda Sevvâr'ın bulunmadığı bir rivayet yer almaktadır. *Cüz*, müellifin Heysem b. Adî, Abdülkuddûs, Abdülazîz el-Mâcişûn ve Süfyân b. Uyeyne rivayetleri ile son bulmaktadır.

Ebü'l-Cehm'in *Cüz* eserinde yer alan rivayetlerin bazılarının temel fihki hükümlere muarız rivayetler oldukları görülmektedir. Örneğin Allah Resulü'nün 'Bir ya da iki yudumluk emme haram kılmaz' sözü, Sübey'a el-Eslemiyeye doğum yapınca iddet beklemeden evlenmesine izin vermesi, Osman b. Affân'ın Rubeyyi bint. Muavviz'in boşanmasının ardından iddet beklememesine hükmetmesi, İbn Ömer'in burnu kanadığında namazdan ayrılıp yıkayarak geri dönüp kaldığı yerden devam etmesi ve "kimse kimsenin yerine oruç tutamaz, hac edemez" sözü, müşrik kadınlarla evliliği haram olarak nitelendirmesi bunlara örnek verilebilir. Bu rivayetler elbette fıkıh çerçevesinde tetkik edilmelidir fakat Ebü'l-Cehm'in kimi rivayetlerde teferrüd ettiği yönündeki ifadeler de düşünüldüğünde, tüm bunların onun ehl-i hadis nezdinde mecrûh bir kimse olarak tanınmasının sebepleri olarak görülebilir.

Ebü'l-Cehm'in *Cüz*ünün el-Leys b. Sa'd'ın 66 rivayetine yer vermesi hasebiyle, İbn Sa'd rivayetlerini derlemek için inşa edilmiş eserlerin tamamını geride bıraktığı görülmektedir. Bu sebeple Leys'in *Cüz*ünün günümüze ulaşmış bir şekli olduğu yönünde bizde bir kanaat hâsıl olmaktadır. Nitekim İbn Kutluboğa dâhil Leys'in rivayetlerine yer veren hadisçiler, Ebü'l-Cehm'in *Cüz*ünü görmezden gelememiş; bilakis onu referans almışlardır. Bu durumda İmam Şâfiî'ye atfedilen ve Leys'in öğrencilerini vefasızlık ile niteleyen söz düşünüldüğünde, Ebü'l-Cehm'in onun vefalı bir öğrencisi olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Hadis, *Cüz*, Mu'cem, Ebü'l-Cehm el-Bâhîlî, Leys b. Sa'd.

Giriş

Hicri üçüncü asır içerisinde kaleme alınan ve hadis külliyatında tartışılmaz bir yere sahip olan eserlerde inşa edilen fikrî tasarrufların değeri oldukça mühimdir. Bu süreç ve öncesindeki erken rivayet dönemimahsullerinin itina ile tetkik edilmeleri gerekmektedir. Bu örneklerden birisi olarak gördüğümüz, hicrî ikinci asırda yaşamış olan Ebü'l-Cehm el-Bâhîlî (öl. 228/842)'nin *Cüz* adlı eseri, eserde yer alan rivayetleri ile ilgili, ayrıca talebelerinin ihmali neticesi tarihte fikirlerine ve rivayetlerine hakettiği değer verilmemiş biri olarak görülen¹meşhur muhaddis Leys b. Sa'd (öl. 175/791)'dan eserindeki nakilleri ile ilgili bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Ehl-i hadîs ve Ehl-i rey arasında orta yollu bir görüş üzere olduğu bilinen hicri ikinci asrın önemli müctehidlerinden birisi olarak görülen Leys b. Sa'd'ın, kendine ait eserleri olup olmadığı konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, günümüze ulaşmış herhangi bir eseri mevcut değildir.² Bu duruma "öğrencilerinin kendisine hakettiği alakayı göstermediği" gerekçe gösterilmiştir. Nitekim İmam Şâfiî (öl. 204/819)'nin "Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes'ten daha fakihtir, fakat öğrencileri onun kıymetini bilememiştir" dediği kaydedilmiştir.³

Leys b. Sa'd'ın rivayetlerinin toplandığı bir takım çalışmalar mevcuttur. Bunlara makalenin ileriki bölümlerinde yer vereceğiz. Bununla birlikte bu çalışmaların hadis eserlerinin muhteva Leys b. Sa'd rivayetleri göz önüne alındığında, hususiyetle rivayet hacmi bakımından kifayetsizlikleri, yeni bir tetkikin gerekliliğine işaret etmektedir. Örneğin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* eserinde Leys b. Sa'd'dan aktardığı rivayetleri incelediğimizde, Ebü'l-Cehm'in Leys'den rivayetlerinin sırası ve metinlerin benzerliği hususunda yapılan tetkikte, en az 4-5 rivayetin tıpatıp benzer şekilde ve ardarda zikredilmiş olması, Ahmed b. Hanbel'in ve belki de diğer birçok hadisçinin Leys b. Sa'd rivayetlerini yazılı bir nüshadan almış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.⁴Bu durum Çağdaş dönem İslam Bilgini Fuat Sezgin'in ortaya koyduğu, ilk dönem eserleşmelerinin yalnızca şifahi aktarımla değil, yazılı nüshalar üzerinden gerçekleştirildiği teorisini güçlendirmektedir.⁵

Bu çalışmada, hadis ehli nezdinde yeterli ilgiyi görmemiş bir kimse olan Ebü'l-Cehm'in hayatı ve âlî isnadlarıyla dikkat çeken *Cüz* adlı eserinin muhtevası ve eserinin özelliklerlehocası Leys b. Sa'd'dan nakilleri bakımından kıymetli bir çalışma olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

¹ Zehebî, *el-İber fi haberî men ğaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglûl (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.), 1/206; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrût: Mektebetü'l-maârif, 1990), 10/166; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.), 7/180.

² Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 27/164-168.

³ Zehebî, *el-İber fi haberî men ğaber*, Thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglûl (Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.), 1/206. Bir başka rivayette ise 'öğrencileri onu zâyi ettiler' denilmektedir. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/166.

⁴ bk. Ahmed b. Hanbel *Müsned* (Beyrût: Müessesetu'r-Risale, 1998), 23/93-95.

⁵ Fuat Sezgin'in ortaya koyduğu bu teorinin detayları hakkında bk. Hüseyin Hansu, "Fuat Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı: Yazılı Rivayet Teorisi ve Etkileri", Hadis ve Siyer Araştırmaları 5/1 (2019) s.73.

1. Ebü'l-Cehm El-Bâhilî'nin Hayatı

Tam adı Ebü'l-Cehmel-A'lâ b. Mûsâb. Atiyye el-Bâhilî el-Bağdâdî olan müellifin takrîbî olarak hicri 148 yılında doğduğu ifade edilmektedir. Yaşadığı ve rihle yaptığı yerler hakkında biyografik bilgi bulunmayan müellifin nisbesinden mütevellid, Bağdatlı olduğu anlaşılmaktadır.⁶Ebü'l-Cehm künyesini ise Ahmed b. Menî'el-Begavî (öl. 244/858)'nin verdiği ifade edilmektedir.⁷Hicrî 228 yılında Bağdâd'da vefat ettiği seksen yaşlarında olduğu belirtilmektedir.⁸

Ebü'l-Cehm, hakkında cerh lafızları mevcuttur. Cerh sebepleri hakkında herhangi bir izahat verilmemiştir. Hatîb Bağdâdî ve Darekutnî (öl. 385/995) onun için "*sadûk*";⁹ derken, Ebû Zur'a (öl. 264/877) "*vâhidîr*"; İbn Adî (öl. 365/975) "*şeyh, meçhûl, ismi bilinmez, haberi münker, hakkında başka birşey bilmiyorum*" demiştir. Buhârî (öl. 256/869)'nin de Ebü'l-Cehm'in rivayetleri için "*münker*" dediği rivayet edilmektedir.¹⁰ İbn Abdilber (öl. 463/1070) ise hadisini sahih bulmamaktadır.

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan ve tabakat eserlerinde kısaca kimliğine değinilen Ebü'l-Cehm'i Zehebî (öl.748/1347) ve Hatîb el-Bağdâdî (öl.463/1070) dışında başka bilgiler ile değerlendiren kimse olmamıştır. Kaynaklar Ebü'l-Cehm'i, yalnızca *Cüz* eseri bağlamında gündem etmişlerdir.

2. Bâhilî'nin Cüz Adlı Eseri

Ebü'l-Cehm'den bahseden kaynaklar, söz birliği halinde âlî insanlardan müteşekkil olan *Cüz* eserine dikkat çekmektedirler. Eserde yer alan hadislerin birçoğunun *Kütüb-i sitte* başta olmak üzere temel kaynaklarda yer alan metinler olduğu görülmekte; mamafih hadisçilerin Ebü'l-Cehm'in semâ ve kıraât ettiği tariklere itibar etmedikleri anlaşılmaktadır. İbn Hacer (öl. 852/1448) *Ta'cîlu'l-menfaa* adlı eserinde altı hadis müellifinden kimsenin ondan hadis tahric etmediğini söylerken,¹¹ *Fethu'l-Bârî* isimli eserinde Buhârî'nin onun bir rivayetini muallak olarak aktardığını bildirmektedir.¹²Buna, hakkında irâd edilen sebebi beyan edilmiş cerhler sebep gösterilebileceği gibi Buhârî'nin yazılı kaynaklardan rivayetleri için ta'lik yolunu kullandığı görüşü de delil getirilebilir.¹³Ebü'l-Cehm hakkında bilgi veren her kaynağın istisnasız dikkat çektiği 'âli isnâdlı rivayetleri'nin de, bu noktada esere bir değer kazandırmadığı anlaşılmaktadır. Oysaki ricâl âlimlerinin mecrûh saydığı Ebü'l-Cehm'in, *Cüz*'ünün birçok defalar imlâ ettirdiği, önemli hadisçilerin eseri semâ veya kıraât metodu ile aldıkları görülmektedir. Rivayet dönemi sonrası müelliflerinin bir yönelimi olan bu durum, Ebü'l-Cehm'in kendi yaşadığı asırda önemsenmemiş olmasını daha da dikkat çekici kılmaktadır.

⁶ *Târîhu Bağdâd* da 'Ebû Hayyeyolunda kalırdı' denilmektedir. (Beyrût: Dâru garbi'l-İslâmî, 2001), 1/395.

⁷ bk. İbn Mende, *Fethû'l-bâb fi'l-künâ ve'l-ekâb* (Riyâd: Mektebetü'l-kevser, 1996), 198. Bu ravinin Ebü'l-Cehm'in öğrencisi Ebü'l-Kâsım el-Begavî'nin dedesi olduğu anlaşılmaktadır. bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl* (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1983), 1/495.

⁸ Ebü'l-Cehm'in öğrencisi ve cüzünün ravisi Begavî, hocası Ebül Cehm'in vefatı için 'hicri 227 ya da 228 yılının başları' demektedir. bk. *Târîhu vefeyâti's-şuyûh ellezî edrekehum el-Begavî*, Thk. Muhammed Aziz Şems (Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1988), 51.

⁹ Mukbil b. Hâdî el-Vâdî, *Terâcimu ricâlî'd- Dârekutnî fi Sünenihi* (San'a: Dâru'l-asâr, 1999), 328.

¹⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbârî men zeheb* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1986), 3/132.

¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'cîlu'l-menfaa*, Thk. İkrâmullah İmdadülhak (Beyrût: Dâru'l-beşairi'l-İslâmiyye, 1996), 2/429.

¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru'l-kütübî's-selefiyye, ts.), 9/373.

¹³ Fuad Sezgin'in Buhârî'ninsemâ ve kıraat hakkını almadığı kitaplardan faydalandığı ve rivayet hakkına sahip olmadığı bu eserler için ta'lik lafızlarını seçtiği görüşünün detayları için Bk. *Buhârî'nin Kaynakları*, (Ankara: Kitabiyat-2000), 126-127

Ebü'l-Cehm'in şifahi rivayet dönemi, rihleler zamanı ve hadislerin eserleşmesi hususunda oldukça hareketli bir süreçte yaşamış olmasına rağmen, eserini yalnızca altı hocadan semâ ettiği hadislerden oluşturduğu görülmektedir. Biyografisinde de bu isimler dışında başka bir hocasından bahsedilmemektedir. Ebü'l-Cehm eserde el-Leys b. Sa'd (öl.175/791), Sevvâr b. Mus'ab (öl. 170/786), Heysem b. Adîy (öl. 206/821), Abdülkuddûs b. Habîb (öl. 170?/786?) ve Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/813)'den, ayrıca ezberlemediği bir senedle Abdülazîz b. Abdullah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn'dan (öl. 164/780) rivayette bulunur. Talebeleri arasında İshâk b. İbrâhim b. Sinîn, İshâk b. Süneyn, Ahmed b. Ali el-Ebbâr, Ebül-Kâsım el-Be-gavî sayılmaktadır¹⁴ki bu isimler de *Cüz*'ün önemli ravileridir.

Döneminin usulüne uygun olarak ale'r-rical bir tasnife sahip olan eser mu'cem özelliği göstermektedir. Hadisleri konularına bakmaksızın hocalarının isimlerine göre tasnif eden müellif esere Leys b. Sa'd rivayetleri ile başlamış; Süfyân b. Uyeyne rivayetiyle neticelendirmiştir. Eserde 112 rivayet bulunmaktadır.¹⁵Bunların 62'si merfû'; 45'i mevkûf ve 5'i de maktû' rivayettir. Muttasıl isnâdların hâkim olduğu eserde 2 isnâdın muallak olduğu görülmektedir.¹⁶Eserin büyük bir çoğunlukta merfû' rivayet ve bu sayıya yakın ölçüde de mevkuf rivayet barındırdığı görülmektedir. Eser günümüzde matbu halde bulunmaktadır.¹⁷

2.1. Eserin Rivayeti

Ebü'l-Cehm'in biyografisine yer veren tüm kaynaklar *Cüz*'ün müellife ait olduğunu teyit etmekte; bu hususta herhangi bir ihtilafın olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁸Birçok müellif Ebü'l-Cehm'den semâ ve kıraât metodu ile hadis aldıklarını ifade etmektedir.¹⁹Bu isimleri kronolojik olarak zikredecek olursak;

Zâhir b. Tâhir Ebül-Kâsım en-Nisâbü'rî (öl. 533/1138)'nin *Sübaiyyât*'in da Ebü'l-Cehm'in rivayetleri yer almaktadır.²⁰İbn Rüseyd es-Sebtî (öl. 721/1321), *Mil'u'l-aybe*'de Ebü'l-Cehm'e dayanan isnâdını zikrederek *Cüz*'den rivayetlere yer verir.²¹Kâsım et-Tücbî (öl. 730/1329) de *Bernâmecî Tücbî*'de Ebü'l-Cehm'in nüshasını defalarca semâ ve kıraât ettiğini haber vermektedir.²²Birzâlî (öl. 739/1338) *Meşyehatu Ebî Bekir*'de²³Ebü'l-Cehm'in rivayetlerine yer vermiştir.

¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/160; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, Thk. Şuayb el-Arnaût & Hüseyin el-Esed (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1996), 10/525.

¹⁵ Eserin matbu halinde numaralandırma yapılmış ve 112 madde ile rivayetlere yer verilmiştir. Bununla birlikte 61 numaralı rivayetin ardından 62. rivayetten önce iki sened daha yer almaktadır.

¹⁶ Ebü'l-Cehm el-A'lâ b. Mûsâ el-Bâhilî, *Cüzü Ebî'l-Cehm*, Thk. Abdurrahman Muhammed Ahmed Kaşkarî (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1999), 43, 53.

¹⁷ Abdurrahman Muhammed Ahmed Kaşkarî tahkikiyle Riyâd'da yayınlanmıştır. bk. Mektebetü'r-rüşd, 1999.

¹⁸ *Cüz*'ün Ebü'l-Cehm'e aidiyeti hususunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bununla birlikte İbn Nedim'in *Fihrist* eserinde ondan bahsettiğine rastlayamadık. Kâtib Çelebî ise eserin Ebü Cehm'e ait olduğunu belirtmektedir. bk. *Keşfü'z-zünûn* (Beyrût: Dâru ihyâu't-turâs, ts.), 1/584.

¹⁹ Muhammed Âşî el-Endulûsî, *Bernâmec* adlı eserinde çeşitli hadis ehlinin isimlerine ve rivayetlerine yer vererek, kendilerinden semâ eden talebeleri ve rivayet zincirlerini zikretmiştir. Bunlar arasında Ebü'l-Cehm'in *cüz*'ünü semâ ve kıraât eden isimlere de yer verilmiştir. bk. *Bernâmecî ibn Câbir el-Vâdiâşî*, Thk. Muhammed el-Habîb Heyle (Tunus: y.y., 1981), 105, 111, 202, 229.İbn Hacer de *el-Mu'cemü'l-müfehres* adlı eserinde semâ ettiği nüshaları zikrederken Ebü'l-Cehm'in *Cüz* eserine yer verir. bk. *el-Mu'cemü'l-müfehres ev tecrîdi esânîdu'l-kütübi'l-meşhûrâ ve'l-eczâi'l-mensûrâ*. Thk. Muhammed Şekür Meyâdîni (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1998), 259.

²⁰ Zâhir b. Tâhir'in *cüz*'den yaklaşık 11 rivayeti bulunmaktadır. bk. *el-Âvâlf Rivâyât: Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî*, Thk. Muhammed el-Hac Nâsır (Beyrût: Dâru garbi İslamî, 1998), 230.

²¹ bk. İbn Rüseyd, *Mil'u'l-aybe*, Thk. Muhammed Habîb (Dâru Garbi'l-İslamî, 1988), 24.

²² Kâsım b. Yusuf et-Tücbî es-Sebî, *Bernâmecü't-Tücbî*, Thk. Abdülhafız Mansur (Dârü'l-Arabiyye, 1981), 197.

²³ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekir*, Thk. İbrâhim Sâlih (Dimesşk: Dâru'l-beşâir, 1997), 39-44.

Zehebî (öl. 748/1347), *Cüz*ü altmış küsur kişiden semâ ettiğini ve bu kimselerin de rivayetinin, Ebü'l-Cehm'in isnâd zincirinde yer alan önemli isimlerden Ebül-Vakt es-Siczi aracılığıyla, müellifin nüsna ravisi Ebül-Kâsım Begavî'ye dayandığını söylemektedir.²⁴ *ed-Dinâr min hadisi'l-meşâihî'l-kibâr* adlı eserinde 10 kadar Ebü'l-Cehm rivayetine isnâdli bir şekilde yer vermiştir.²⁵

Ebû Saîd el-Alâî (öl. 761/1359) *İşâratu'l-fevâid*²⁶ ve Ebû Bekir el-Merâgî (öl. 816/1413) *Meşyeha* adlı eserlerinde Ebü'l-Cehm'den rivayette bulunmaktadırlar.²⁷ Eserin günümüze ulaşan nüshalarından birisi İbn Hacer'in rivayet zincirine dâhil olduğu nüshadır.²⁸

Ebü'l-Cehm'in *Cüz* eserindeki bazı rivayetlerde teferrüd ettiği belirtilmektedir.²⁹ İbn Hacer, Buhârî'nin Ebü'l-Cehm'i rivayet açısından ehliyetli görmediği için *Sahih*'inde ondan bir rivayeti muallak olarak zikrettiğini söylemekte, bu duruma Ebü'l-Cehm'in yer aldığı tarihin âli oluşunu sebep göstermektedir.³⁰ Bu durum Buhârî'nin esasen Ebü'l-Cehm'in *Cüz* eserine yazılı bir nüsha olarak mâlik olduğu ve fakat rivayet hakkına sahip olmadığı düşüncesini akıllara getirmektedir. Buhârî'nin konuya dair bu âli isnâdı görmezden gelemediği ve ta'lik ile yer verdiği de düşünülebilir.³¹ Nitekim birçok kişi, Ebü'l-Cehm'in eserindeki isnâdların âli oluşuna dikkat çekmiştir. Zehebî onun için 'en alî isnâdli cüz' ifadesini kullanır.³²

2.2. Diğer Yazılı Kaynaklarda Ebü'l-Cehm'in Rivayetleri

Ebü'l-Cehm'in hadis otoritelerine göre güvenilir bir ravi olmayışı, kendisinin veya eserinin gün yüzünde tutulması için bir engel teşkil ederken, *Cüz*'deki tariklerin âli oluşlarına kimi hadisçilerin kayıtsız kalamadığı anlaşılmaktadır. Yukarıda zikredildiği üzere Buhârî de bu kimselerden biridir. Bu durumun bir neticesi olarak *Cüz*'de yer alan kimi isnâdların diğer bazı hadis kaynaklarında da yer aldığı görülmektedir. Bu rivayetler şunlardır:

1- Ali b. Ca'd (öl. 230/844), *Müsned* adlı eserinde Ebü'l-Cehm'den semâ ettiği bir hadise *A'lâ b. Mûsâ el-Bâhil*>Sevâr b. Mus'ab>Atiyye>Ebû Saîd tarihiyle yer vermektedir. Merfu rivayette "Benim semâ ehlinde iki; yer ehlinde iki vezirim vardır. Semâ ehlinde olan vezirlerim Cibrîl ve Mîkâil; yer ehlinde olan vezirlerim Ebû Bekir ve Ömer'dir. İliyyûn ehli daha aşağıdan onları muhakkak görür, tıpkı sizlerin göktekileri ve yıldızları görebiliyor olmanız gibi. Ebû Bekir, Ömer ve En'amâ onlardandır" buyurulmaktadır. Atiyye Ebû Saîd'e "En'amâ nedir" diye sorduğuna, onun "O ikisinin ehli" diye cevap verdiğini de ekler.³³

²⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 8/520.

²⁵ Zehebî, *ed-Dinâr min hadisi'l-meşâihî'l-kibâr*, Thk. Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 83-87.

²⁶ Ebû Saîd el-Âlâî, *İşâratü'l-fevâidi'l-mecmûa fî'l-işâre ile'l-ferâidi'l-mesmû'a* (Medine: Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, 2004), 582.

²⁷ Ebû Bekir el-Merâgî, *Meşyehatü İmâm Ebû Bekr b. Hüseyin el-Kureşî*, Thk. Cemaladdin el-Merâkeşî (Câmiatu Ümmü'l-Kura, 2001), 325.

²⁸ İbn Hacer Ebü'l-Cehm'in cüzünü semâ ettiğini belirtmiş, ayrıca bu rivayetlerin de bolca yer aldığı bir eser kaleme almıştır. bk. *Nazmü'l-lelâf bi'l-mietî'l-avâlî*, Thk. Kemal Yusuf Hût (Lübnan: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990). İbn Hacer birkaç çalışmada bu rivayetlere yer vermiştir. Bunlardan birisi de *el-Merhametü'l-ğaysiyye bi't-tercemeti'l-Leysiyye* isimli Leys b. Sa'd'a ait rivayetlere yer verdiği çalışmadır. Eserden ilerleyen bölümlerde bahsedilecektir.

²⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsât*, Thk. Târik b. Avdullah (Dâru'l-haremeyn, 1995), 1/225.

³⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/373.

³¹ Buhârî'nin ta'likleri hakkında Fuad Sezgin'in teorisi için bk. *Buhârî'nin Kaynakları*, 117.

³² bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Thk. Dr. Ömer Abdusselam Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1991), 23/309; Zehebî, *el-Iber fî haberi men ğaber*, 1/317; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/525; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb*, 3/132.

³³ Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, Thk. Abdülmehdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî (Kuveyt: Mektebetü'l-felâh, 1985), 789.

Ali b. Ca'd'ın "حَدَّثَنَا" semâ lafzı ile Ebü'l Cehm'den rivayet ettiği bu hadis *Cüz*'de oldukça uzun bir metin olarak devam etmektedir.³⁴ Metnin ortasından geniş bir bölüm, Ali b. Ca'd'ın *Müsned*'inde yer almamaktadır.

2- Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) *Fazâilu's-sahâbe* adlı eserinde *Cüz*'den, Ebü'l-Cehm'in nüsha ravisi Abdullah b. Muhammed el-Begavî (öl. 317/929) aracılığı ile bir rivayetine yer vermektedir. Abdullah b. Muhammed >Ebü'l-Cehmel-A'lâ b. Mûsâ>Sevvâr b. Mus'ab>Atiyye el-Avfî>Ebû Saîd el-Hudrî tarihinde Begavî hadisi hicrî 227 yılında tahdis ettiği bilgisini eklemektedir. Bu hadis Ali b. Ca'd'ında eserine aldığı Ebü'l-Cehm rivayetinden, nakletmediği orta bölümü ihtiva etmektedir. Merfu bir şekilde gelen rivayetin metni şu şekildedir:

"Allah Resulü Ebû Bekir'i (hac) mevsiminde Berâe suresi ve dört kelime ile birlikte (müşriklere) gönderdi. Ali b. Ebî Tâlib yolda ona yetişti, sureyi ve kelimeleri aldı. O, sureden haber veriyor, Ebû Bekir ise haccın şartlarını bildiriyordu. Sureyi okuyup şöyle seslendi: 'Dikkat edin! Cennete müslüman kişiden başkası giremez. Bu yıldan itibaren müşrik bir kimse Mescidi'l-Harâm'a yaklaşamaz ve orayı çıplak bir şekilde tavaf edemez. Allah Resulü ile arasında ahit bulunanlar için, bu süre boyunca böyledir.' Bunun üzerine bir adam 'Amcaoğlun ile aramızdaki sözleşmeyi bozmak olmasaydı... ' diye söylendi. Ali b. Ebî Tâlib ise 'Allah Resulü dönene kadar birşey yapmamamı emretmiş olmasaydı seni öldürürdüm' diye karşılık verdi."³⁵

Rivayet Ebü'l-Cehm'in *Cüz* adlı eserinde bazı lafız farklılıkları ile birlikte yer almaktadır.³⁶

3- Buhârî (öl. 256/870)'nin *Sahih* adlı eserinde Ebü'l-Cehm'in Leys b. Sa'd'dan nakledilen muallak bir rivayeti yer almaktadır. Leys>Nâfi'>İbn Ömer tarihinde Abdullah b. Ömer, iki ya da üç talakla boşamalarda Allah Resulü'nün kendisine emrettiği şekli anlatmakta, üç talakta ise kadının bir başka kimse ile evleninceye kadar kendisine haram olduğunu haber vermektedir.³⁷İbn Hacer, Buhârî'nin Leys b. Sa'd'dan bir diğer muallak rivayetinin de âli isnâdına Ebü'l-Cehm aracılığıyla sahip olduğunu söylemektedir.³⁸

4- Taberânî (öl.360/970), *Mu'cemu'l-avsât* adlı eserinde bir hadisi Ebü'l-Cehm'in iki öğrencisi aracılığı ile ayrı ayrı nakletmektedir. İlk rivayeti, Ahmed isimli bir hocasının (muhtemelen Ebü'l-Cehm'in öğrencilerinden Ahmed b. Ali b. el-Ebbâr) aracılığıyla ve diğerini yine Ebü'l-Cehm'in nüsha ravisi el-Begavî aracılığıyla nakletmektedir. Ahmed>el-A'lâ b. Mûsâ>Leys b. Sa'd>Ebu'z-Zübeyr>Câbir tarihiyle gelen rivayette Allah Resulü'nün "Kendisine yolculuk yapılacak en hayırlı mescid, benim mescidim ve Beyt-i Atîk'tir" buyurduğu bildirilmektedir.³⁹ Diğer isnâd Begavî>el-A'lâ b. Mûsâ>Leys b. Sa'd>Ebu'z-Zübeyr>Câbir tarihiyle gelmektedir ve aynı metni ihtiva etmektedir. Rivayet *Cüz*'de de aynı lafızlarla yer almaktadır.⁴⁰Taberânî bu hadiste Ebü'l-Cehm'in Leys b. Sa'd'dan rivayetinde teferrüd ettiğini söylemektedir.⁴¹

5- Ebû Bekr el-Mervezî (öl. 292/904), *el-Cum'a ve fadluhu* adlı eserinde Ebü'l-Cehm'in öğrencisi Ahmed b. Ali el-Ebbâr vasıtasıyla bir rivayetine yer vermektedir. Ahmed>Ebü'l-Cehm>Leys b. Sa'd>Nâfi'>İbn Ömer Resulullah'ın "Sizden birisi Cuma namazına gitmek isterse gusletsin" buyurduğu nakledilmektedir.⁴² Fakat bu rivayet Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ünde yer almamaktadır.

³⁴ *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 51.

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Fazâilu's-sahâbe* (Câmiatu Ümmi'l-Kura, 1983), 2/640.

³⁶ *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 52.

³⁷ Buhârî, "Talak", 7, *El-Kütübü's-sitte*, (Riyâd: Daru's-selâm, 2000).

³⁸ İbn Hacer el-Askâlânî, *Fethu'l-Bârî*, 9/373; bk. Buhârî, "İkrah", 6.

³⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-avsât*, 1/225.

⁴⁰ *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 31.

⁴¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-avsât*, 1/225.

⁴² Ebû Bekir el-Mervezî, *el-Cum'a ve Fadluhu* (Ammân: Dâru Ammar, 1987), 43.

6- Ebü'l-Cehm'in nüsha ravisi ve dönemin önemli isimlerinden Ebül-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz el-Begavî (öl. 317/929)'nin kendisine ait 33 rivayetin yer aldığı *Cüz* eserinde hocası Ebü'l-Cehm'in bir rivayetine yer verdiği görülmektedir.⁴³ Begavî> *Ebü'l-Cehm*>Leys b. Sa'd>Ebu'z-Zübeyr>Câbir b. Abdullah gelen merfu rivayet şöyledir:

"Allah Resulü Ümmü Mübeşşir el-Ensârî'nin yanında bir hurma ağacı görünce 'bu ağacı kim dikti, müslüman mı kâfir mi?' diye sordu. Ümmü Mübeşşir 'müslüman' deyince de 'bir müslüman bir ağac diktiğinde veya bir şey ekip biçtiğinde, bir insan, bir hayvan ya da başka bir şey ondan yediğinde bu o kimseye sadaka olur' buyurdu."⁴⁴

Bu rivayet, Ebü'l-Cehm'in *Cüz* adlı eserinin de ikinci rivayetidir.⁴⁵

Begavî bir diğer eseri *Mu'cemu's-sahâbe*'de *Ebü'l-Cehm*>Leys b. Sa'd>Ebu'z-Zübeyr>Câbir b. Abdullah tarikiyle gelen bir rivayette Allah Resulü'nün cuma hutbesi esnasında mescide girip iki rekat namaz kılmadan oturan Süleyk el-Gatafanî'ye namazı kılmasını söylediği aktarılmaktadır.⁴⁶ Aynı eserde *Ebü'l-Cehm*>Leys b. Sa'd>Hişâm b. Urve>Misvâr b. Mahreme isnâdıyla da Allah Resulü'nün Sübey'a el-Eslemiyye'nin evliliği ile ilgili sözlerine yer vermektedir.⁴⁷ Her iki metin de *Cüz*'de yer almaktadır. Aynı eserde üçüncü bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayetin isnâdında Ebü'l-Cehm'in isminden sonra zincirde yer alan ravilerin isimlerinin bir kısmı muhakkik tarafından yazma nüshadan okunamadığı için üç nokta (...) şeklinde boş bırakılmıştır. Metin *Cüz*'de yer almamaktadır.⁴⁸

7- Ubeydullah b. Abdurrahman b. Muhammed ez-Zührî (öl. 381/991) *Hadisü'z-Zührî* adlı eserinde Ebü'l-Cehm'in öğrencisi el-Begavî aracılığıyla bir hadis rivayet etmektedir.⁴⁹ Abdullah el-Begavî> *Ebü'l-Cehm*>Sevâr b. Mus'ab>Küleyb b. Vâil>İbn Ömer tarikiyle gelen rivayette Allah Resulü'nün "Kim kaderi yalanlar ve onlarla tartışırsa benim getirdiğime karşı çıkmış olur" buyurduğu haber verilmektedir. Rivayet *Cüz*'deki metin ile aynıdır.⁵⁰

8- İbn Şâhin (öl. 385/995) *Şerhu mezâhibi ehli sünne* adlı eserinde Abdullah b. Muhammed el-Begavî> *el-A'lâ b. Mûsâ*>Sevâr b. Mus'ab>Atiyye>Ebû Saîd el-Hudrî tarikiyle Allah Resulü'nden nakledilen "Benim semâ ehlinde iki; yer ehlinde iki vezirim vardır. Semâ ehlinde olan vezirlerim Cibrîl ve Mîkâil; yer ehlinde olan vezirlerim Ebû Bekir ve Ömer'dir" rivayetine yer vermektedir.⁵¹ Metin bu haliyle *Cüz*'deki ile aynıdır.⁵²

9- Dârekutnî (öl.385/995), *Sünen* adlı eserinde Begavî> *Ebü'l-Cehm*>Leys b. Sa'd>Nâfi' tarikiyle Abdullah b. Ömer'in eşini hayızlı iken tek talak ile boşadığında Allah Resulü'nün ona geri dönmesini, eşi hayızdan temizlenene kadar beklemesini, sonra yeniden bir hayız beklemesini, sonra ondan da temizlenene kadar beklemesini, şayet boşamak isterse bu temizliğinde boşamasını emrettiğine "Bu Allah'ın kadınları boşamada verdiği iddet hükmüdür" buyrulan rivayete yer verir.⁵³ Rivayet bu metin ile aynı şekilde *Cüz*'de de yer almaktadır.⁵⁴

10- Beyhakî'nin (öl. 458/1065) *Suabu'l-imân* adlı eserinde Ebû Bekir el-Kâdî>Ebû Mansûr el-Ehvâzî>Begavî> *Ebü'l-Cehm*>Sevâr b. Mus'ab>Küleyb b. Vâil>Abdullah b. Ömer tarikiyle Allah Resulü'nün "Şayet bir müslüman, müslüman kardeşiyle, ona karşı bir kızgınlık

⁴³ Begavî, *Cüz fihî selâse ve selâsüne hadîsen*, Thk. Muhammed Yasin (Dammam: Mektebetü İbnü'l-Cevzî, 1987), 63.

⁴⁴ Müslim, "Müsâkât", 7, *El-Kütübü's-sitte*, (Riyâd: Daru's-selâm, 2000).

⁴⁵ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 28.

⁴⁶ Begavî, *Mu'cemu's-sahâbe*, Thk. Muhammed el-Emin (Kuveyt: Mektebetü dâru'l-beyân, 2008), 3/273.

⁴⁷ Begavî, *Mu'cemu's-sahâbe*, 5/357.

⁴⁸ Begavî, *Mu'cemu's-sahâbe*, 1/10.

⁴⁹ Ebü'l-Fadl Ubeydullah b. Abdurrahman, *Hadisü'z-Zührî* (Mektebetü edvâu's-selef, 1998), 245.

⁵⁰ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 53.

⁵¹ İbn Şâhin, *Şerhu mezâhibi ehli-sünne* (Müessesetü Kurtuba, 1995), 213.

⁵² *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 51.

⁵³ Dârekutnî, "Talak" (Dâru ibn Hazm, 2011), 76.

⁵⁴ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 38.

duymadan musâfahalaşır ise, ellerini ayırdıklarında Allah onların geçmiş günahlarını bağışlar. Her kim de müslüman kardeşine, kalbinde bir kırgınlık duymadan bakar ise yüzünü çevirmeden Allah o ikisinin geçmiş günahlarını bağışlar" buyurduğunu nakletmektedir.⁵⁵Rivayet *Cüz*'de de aynı metin ile yer almaktadır.⁵⁶

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, mecrûh bir kimse olan, bu sebeple kimi muhaddislerin itibar etmek istemediği anlaşılan Ebü'l-Cehm'in temel hadis kaynaklarında 11 hadisi yer almaktadır. Ebü'l-Cehm'in rivayetleri, döneminin bu kayda değer çalışmalarında yer alsa da, muhaddisler muteber tahammül metodlarıyla *Cüz* eserinin rivayet hakkına sahip olsalar da, eserin yazılı bir metin halinde mâlik olunmasının ötesinde bir kıymete haiz görülmediği anlaşılmaktadır.

2.3. *Cüz*'de Rivayette Bulunduğu Hocaları

Ebü'l-Cehm'in *Cüz* eserinin, hadis usulü ilminde oldukça kıymete haiz olan sülâsi rivayetler⁵⁷ ihtiva ettiği görülmektedir. Eserde Leys b. Sa'd başta olmak üzere, Heysem b. Adî, Süfyân b. Uyeyne, Sevvâr b. Mus'ab, Mâcişûn ve Abdülkuddûs b. Habîb'den rivayette bulunmaktadır. Rivayetlerinin tamamına yakınının semâ yolu ile, bir kısmının kıraat ve imla yolu ile alındığı görülmektedir.

Eserde rivayette bulunduğu hocalarının rical uleması nezdindeki değerlendirmelerine bakacak olursak; Leys b. Sa'd (öl.175/791), "imâm", "hâfiz", "şeyhu'l-İslâm" gibi lafızlar ile övülmüş meşhur bir hadis âlimidir.⁵⁸Süfyân b. Uyeyne (öl.198/813) "şeyhu'l-İslâm", "asrının hâfızı", "büyük imâm" gibi lafızlarla övülmüş bir isimdir.⁵⁹ Senedini unuttuğu hadisteki hocası Mâcişûn (öl. 164/780) "imâm", "müftî", "hâfiz" gibi lafızlarla tadil edilmiş bir kimsedir.⁶⁰ Hey-

⁵⁵ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, Thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî (Mektebetü'r-rüşd, 2003), 9/21.

⁵⁶ *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 51.

⁵⁷ Sülasiyyat: Bir hadisi kitabına alan müelliften Hz. Peygamber'e varıncaya kadar senedinde üç râvi bulunan hadisler için kullanılan terim. bk. Raşit Küçük, "İsnad", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/154-159.

⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/136; Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Ya'kub b. Şeybe, İclî onu sika sayar. bk. Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 24/263. Rical alimleri hakkında övgü dolu sözlerinin yanısıra İbn Vehb'in, 'Mâlik ve Leysolmasaydı insanlar dalalete düşerdi' dediği nakledilmiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/148. Leys b. Sa'd'ı sika kabul eden Ahmed b. Hanbel, onun rivayetleri alıp aktarmada (tahammül) gevşeklik gösterdiğini, Ya'kub b. Şeybe de Zührî'den yaptığı rivayetlerde bazı sıkıntılarını (ıztırâb) bulunduğunu belirtir. bk. Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 27/164-168. İbn Nedim ismini Mâlik'in arkadaşları bölümünde zikreder ve Mâlik ile olan yazışmalarından ve ona fihhi sorular sorduğundan, ayrıca *Kitâbu't-târih ve Kitâbu mesâil fi'l-fikh* adlı müstakil iki eseri olduğundan bahseder. bk. İbn Nedim, *Fihrist*, 281. Leys b. Sa'd'a ait rivayetler kimi hadis imamları tarafından derlenmiştir. Bunlardan birisi de Kâsım b. Kutluboğa'ya ait olan *Avâli Leys b. Sa'd* adlı eserdir. bk. Thk. Abdülkerim Bekir el-Mevsilî, *Mektebetü dari'l-vefa*, 1987. Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ü ile bu eserde yer alan rivayetlerin karşılaştırılması ilerleyen bölümlerde yapılacaktır.

⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/454-455. Suyutî onu meşhur müdellisler arasında zikreder. bk. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyutî, *Esmâu'l-müdellisîn*, Thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassâr, 53. Kimileri bunu ancak kendi indinde sika olan ravilerden yaptığını belirtir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/465.

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7.309). Tam adı Abdulaziz b. Abdullah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn'dur. Eyyüb es-Sahtiyânî, Abdullah b. Dinâr, İbn Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. el-Münkedir, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Hişâm b. Urve ve babası Abdulah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn gibi tâbiinin önemli isimlerinden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Abdullah b. Vehb, Abdurrahman b. Mehdi, Leys b. Sa'd, Veki' b. el-Cerrâh, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin rivayeti bulunmaktadır. bk. Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, 18/154.

sem b. Adî (öl. 207/822) ise, güvenilir bir ravi olarak görülmemiştir. Hakkında ciddi cerh lafızları bulunmaktadır.⁶¹Sevvâr b. Mus'abda (öl.170/786)⁶²mecruh bir ravidir.⁶³Abdü'l-kuddûs b. Habîb (öl. 170?/786?) hakkında da cerh lafızları vardır.⁶⁴Ebü'l-Cehm'in rivayette bulunduğu altı hocasından üçünün mecruh olduğu görülmektedir.

3. Cüz'de Yer Alan Rivayetler

Eser ale'r-ricâl bir tasnife sahip olup, kendi içerisinde aynı anda mu'cem ve müsned özelliği göstermektedir. Ebü'l-Cehm hocalarının isimleri üzere rivayetleri sıralarken bir yandan da sahabe ravileri üzere de bir tasnifât'ta bulunmuş gözükmektedir.

Eser birkaç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm başlıksız olup Ebü'l-Cehm'in, hocası Leys b. Sa'd'dan aldığı rivayetleri ihtiva etmektedir. Bu rivayetler Leys>Ebu'z-Zübeyr>Câbir b. Abdullah ve Leys>Ebu'z-Zübeyr>Yahyâ b. Ca'de>Ebû Hüreyre tarikleriyle gelmektedir.⁶⁵

İkinci bölüm "Nâfi'nin Abdullah b. Ömer'den rivayetleri" başlığını taşımaktadır. Merfû', mevkûf ve maktû' rivayetlerden biri muallaktır ve mübhem bir ravi ihtiva etmekte olup eserdeki diğer isnâdlara göre nâzil bir isnâda sahiptir.⁶⁶

Üçüncü bölüm "Sevvâr b. Mus'ab>Ebû Abdullah el-Hemedânî rivayetleri" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, nüsha ravisi Begavî'nin, hocası Ebü'l-Cehm'den Cüz'ü hicrî 227 yılında imla yoluyla tahdis ettiği ve Bağdâd'da hicrî 317 yılı Muharrem ayında rivayet ettiği haber verilmektedir. Bölüm "أخبرنا" rivayet lafzı ile başlamaktadır. Bu durum Cüz'ün bu kısmının farklı bir bölüm olduğuna farklı bir dönemde imla edildiği ihtimalini akla getirmektedir. Merfû', mevkûf ve maktû' rivayetlerden oluşan bölümün tamamı Sevvâr b. Mus'ab'ın rivayetleri değildir. Kitabın ilk bölümlerinde görülen rivayetlerin intizamî sıralanması bu kısımlarda oldukça sekteye uğramış gibidir. Nitekim daha ikinci isnâd'da Sevvâr'ın bulunmadığı bir rivayet yer almaktadır.⁶⁷Cüz, müellifin Heysem b. Adî, Abdülkuddûs, Abdülazîzel-Mâcişûn ve Süf-yân b. Uyeyne rivayetleri ile son bulmaktadır.

Girişte belirtildiği üzere çalışmamız Leys b. Sa'd'hadislerinin intikali konusunu ele almayı amaçlamaktadır. Bu sebeple Cüz'deki sadece Leys b. Sa'd'ın yer aldığı tarikler incelenecek; diğer hocalarından gelen rivayetler kapsam dışında tutulacaktır.

3.1. Leys b. Sa'd>Ebu'z-Zübeyr Rivayetleri

⁶¹ Yahyâ b. Main 'güvenilir değil, yalancı', Ebû Hatim ve Nesâî 'hadisi metrûk', Buhârî 'sika değil, yalan söyler' Ebû Dâvûd 'yalancı' demiştir. bk. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/85; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 4/324. Heysem b. Adî, arap şiir ve hikayelerinakleden 'ahbârî' olarak adlandırılan bir kimsedir. Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Asâkir, *Târihu Dimaşk*, Thk. Ebû Saîd Ömer b. Garame el-Amrî (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1998), 74/112. Tarih, neseb ve arap tarihi konularında pek çok eseri olduğu kaydedilmiştir. bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, Thk. İhsan Abbas (Beyrût: Dâru's-sâdir, 1972), 6/106.

⁶² İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, Thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Beyrût: Mektebetu'l-matbûât'l-İslamiyye, 2002), 4/216.

⁶³ Hakkında Buhârî 'münkeru'l-hadis', Nesâî 'metrûk', Ebû Dâvûd 'sika değil', Yahyâ b. Main 'hiç bir şey', 'hadisi yazılmaz' derken, Buhârî, onun Küleyb ve Ebû Atiyye'den rivayetlerinin münker olduğunu nakleder. bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/246; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi'd-dua'fâ'ir-ricâl*, 6/67. Buna binaen Sevvâr'ın Cüz'de de Ebû Atiyye'den rivayette bulunduğu görülmektedir. bk. *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 50.

⁶⁴ Nesâî'nin onun için 'hiç bir şey', İbn Adî, Buhârî'nin 'hadisleri münker' dediği, İbn Mübarek'in ise 'onun hadisini almaktansa yol kesicilik yapmak daha iyi' şeklinde sözler sarfettiği rivayet edilmiştir. bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Thk. Dr. Ömer Abdusselam Tedmurî (Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1991), 10/332.

⁶⁵ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 31.

⁶⁶ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 43.

⁶⁷ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 49.

Cüz'ün ilk bölümünde Ebü'l-Cehm'in Leys b. Sa'd > Ebu'z-Zübeyr şeklinde aktardığı rivayetler yer almaktadır.

Ebu'z-Zübeyrel-Mekkî (öl. 126/743) hakkındaki değerlendirmeler farklılık arz etmektedir. Güvenilir olduğunu kabul edenlerin yanı sıra rivayetini delil alınmaz bulanlar da vardır.⁶⁸ Tedlis yapmakla tanınmaktadır.⁶⁹ Hadis aldığı Ebû Sâlih Mevlâ Hakîm b. Hizâm, meçhul bir kimse olup hakkındaki tek bilgi, Ebu'z-Zübeyr'in *Cüz*'de ondan rivayet etmiş olduğu hadistir.⁷⁰ Bir diğer hocası Yahyâ b. Ca'de tâbiine mensup sika bir isimdir.⁷¹ Bu bölümdeki tariklerde, cerhi üzerinde ittifak edilmiş herhangi bir ravi barındırmadığı görülmektedir. Rivayetlerin sıhhatine hükmetmekte bir engel bulunmadığı söylenebilir.

Bölümdeki rivayetler şu şekildedir:

"Ağaç altında biat eden hiçbir kimse ateşe girmez"⁷², "Bir müslüman bir ağaç diktiğinde veya bir şey ekip biçtiğinde, bir insan bir hayvan ya da başka bir şey ondan yediğinde bu o kimseye sadaka olur"⁷³, "Rüyasında beni gören, gerçekten beni görmüş demektir. Nitekim şeytan benim suretime bürünemez"⁷⁴, "Sizden birisi rüya gördüğü zaman, şeytanın rüyada kendisine ettiği oyunları anlatmasın"⁷⁵, "Sizden birisi kötü bir rüya gördüğü zaman, sol tarafına üç kez tükürsün ve üç kez şeytandan Allah'a sığınsın ve yattığı yönden diğer tarafa dönsün"⁷⁶,

⁶⁸ Tam adı Muhammed b. Müslim b. Müderris olan Ebu'z-Zübeyr el-Mekkî orta tabaka tâbiine mensup bir kimsedir. Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve Aişe bnt. Ebî Bekir'den rivayetleri bulunmaktadır. Yahyâ b. Maîn, Nesâî ve Ali b. el-Medîni onun için 'sika', Ebû Zür'a, Ebû Hâtim ve Buhârî 'hadisiyle ihticac olunmaz' demiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/383. Şu'be b. Haccâc'ın da tartıda hile yaptığı için Ebu'z-Zübeyr'in hadisini almadığı, onun hadis kitabını yırttığı, hakkında 'Mekke'den çıkarıp atmayı en çok istediğim kişi' dediği nakledilmiştir. bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/407-408.

⁶⁹ Leys b. Sa'd'ın şöyle söylediği nakledilmiştir: 'Ebu'z-Zübeyr'e geldim. Bana iki kitap yaptırdı. (yazdırdı) Sonra onlarla geri döndüm. İçimden ise 'keşke geri dönsem ve bunların hepsini Câbir'den mi işittin diye sorsam' diye geçirdim. Dönüp sorduğumda da 'bir kısmı benim işittiğim, bir kısmı da bana ondan tahdis edilenlerdir.' dedi. Ben de Ebu'z-Zübeyr'e 'senin işittiklerinin hangileri olduğunu bana göster' dedim. Böyle söyleyince işte bende olan bu hadislere işaret etti' diye eklemiştir. bk. Sibt İbnu'l-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müde'llisîn*, 54; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/159. El-Â'lâi'ye göre bu sebeple hadisçiler Leys > Ebu'z-Zübeyr > Câbir tarikiyle gelen rivayetlerle amel etmede tevakkuf etmişlerdir. bk. Ebû Zür'a Ahmed b. Abdurrahman el- Irâkî, *Kitâbu'l-müde'llisîn*, 88. Zehebî ise Ebu'z-Zübeyr'in ismini 'sika olup hakkında konuşulan kişiler' arasında vermektedir. Zehebî, *ez-Zikru esmâi men tüküllüme fihî ve hüve müvessik*, 1/170. Ayrıca *Kütübü sitte* müelliflerinin eserlerinde Ebu'z-Zübeyr'in rivayetlerinin yer aldığı görülmektedir. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/402.

⁷⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/539.

⁷¹ Resulullah'ın amcasının kızı olan Ümmü Hanî'nin oğlundan torunudur. Ebû Hatim ve Nesâî onun için 'sika' demişlerdir.' Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 31/254.

⁷² *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 28. Ayrıca bk. Tirmizî, "Menâkıb", 57, *El-Kütübü's-sitte*, (Riyâd: Daru's-selâm, 2000); Ebû Dâvûd, "Sünne", 9, *El-Kütübü's-sitte*, (Riyâd: Daru's-selâm, 2000); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/93; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünen-i kübrâ*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn (Beyrût: Müessesetü'r-risale, 2001), 10/264.

⁷³ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 28; Müslim, "Müsâkât", 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/307; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-avsât*, 9/14.

⁷⁴ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/93; Müslim, "Rüyâ", 12; İbn Mâce, "Ta'biru'r-rüyâ", 2, *El-Kütübü's-sitte*, (Riyâd: Daru's-selâm, 2000); Nesâî, *Sünenü kübrâ*, 7/106.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/94.

⁷⁶ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 30; Müslim, "Rüyâ", 5; İbn Mâce, "Ta'biru'r-rüyâ", 4; Nesâî, *Sünenü kübrâ*, 7/118; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/95.

428 | Rabia Zahide Temiz. Ebü'l-Cehm el-Bâhil'nin' Cüz' Adlı Eseri ve Leys b. Sa'd'dan ...

"Seyahat edilecek en hayırlı mescid, benim bu mescidim ve Beyti Atiktir"⁷⁷Allah Resulü mescide ok ile giren bir kişiye, ancak okunu eli ile tutarsa girebileceğini söyledi.⁷⁸Allah Resulü cuma günü minberde iken Süleyk el-Gatafanî'nin girip namaz kılmadan oturduğunu görünce "iki rekat namaz kıldın mı" diye sordu "hayır" cevabını alınca "kalk ve kıl" buyurdu.⁷⁹En faziletli sadakanın ne olduğu sorulduğunda Allah Resulü "Bakmakla yükümlü olduklarından başlaman ve geride zenginlik bırakan sadakadır" buyurdu.⁸⁰Bir başka tarikte ise "Fakirin gayret ederek verdiği ve bakmakla yükümlü olduklarından başladığın sadakadır" şeklinde cevap verdiği rivayet edilmiştir.⁸¹

3.2. Leys b. Sa'd>Nâfi'>Abdullah b. Ömer Rivayetleri

Ebü'l-Cehm'in Leys b. Sa'd aracılığı ile Nâfi'den aktardığı rivayetler, eserin hacimce en büyük kısmını oluşturmaktadır. Nâfi rivayetlerinin büyük bir kısmı da Abdullah b. Ömer'den yapmış olduğu nakillerdir ki bu sebeple bu bölümü 'Abdullah b. Ömer müsnedi' olarak adlandırmak çok da yanlış olmayacaktır. Ebü'l-Cehm'in Leys b. Sa'd aracılığıyla Nâfi'den onun da Abdullah b. Ömer başta olmak üzere çeşitli sahabiden rivayetleri görülmektedir. İsnadları kısaca şöyle gösterebiliriz:

Eserde Leys b. Sa'd>Nâfi'>Abdullah b. Ömer tarikiyle gelen fiilî, kavli veya takriri mevkuf tarikler bulunmaktadır. Müellif birkaç rivayeti Leys b. Sa'd'dan "أَخْبَرَنَا"; diğerlerini "حَدَّثَنَا" lafzı ile aktarmaktadır. Bu durumda müellifin semâ ve kıraât yöntemini ayırdığını düşünmemiz mümkündür.

Bölümde, Leys b. Sa'd>Nâfi'tarikiyle fiilî ve kavli merfû rivayetler gelmiştir. Bunlar şu şekildedir:

- 1- Leys b. Sa'd>Nâfi'
- 2- Leys b. Sa'd>Nâfi'>Abdullah b. Ömer'in kızları ve Abdullah b. Ömer'in kardeşinin kızları
- 3- Leys b. Sa'd>Nâfi'>Sâlim b. Abdullah
- 4- Leys b. Sa'd>Nâfi'>İbrâhim b. Abdullah b. Huneyn>Abbas ailesimevalisi>Ali b. ebî Tâlib>Nebî (a.s.)
- 5- Leys b. Sa'd>Nâfi'>İbrâhim b. Abdullah b. Ma'bed b. Abbas>Meymûne>Nebî (a.s.)
- 6- Leys b. Sa'd>Nâfi'>Safiyye binti ebî Ubeyd
- 7- Leys b. Sa'd>Nâfi'>Abdullah b. Abbas'ın kızı
- 8- Leys b. Sa'd>Nâfi'>Muhammed b. İyâs b. el-Bükeyr>Ebû Hüreyre
- 9- Leys b. Sa'd>Hişâm b. Urve>Misvâr b. Mahreme>Nebî (a.s.)
- 10- Leys b. Sa'd>Hişâm b. Urve>Urve>Abdullah b. Zübeyr>Nebî (a.s.)

⁷⁷ *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 31; Nesâî, *Sünenü kübrâ*, 10/192; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* 23/96. Taberânî hadisi Ebü'l-Cehm'in ravisi Ahmed'den sema ederek almıştır. Taberânî'ye göre bu rivayeti Leys'ten Ebü'l-Cehm dışında rivayet eden olmamıştır. Fakat diğer kaynaklara baktığımızda başta Kuteybe b. Saîd, Muhammed b. Rumh, Kâmil b. Talha, İsa b. Hammâd gibi birçok isim bu hadisi rivayet etmiştir. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-avsât*, 1/225.

⁷⁸ *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 30; Müslim, "el-Bir ve's-sıla", 122; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 65; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23/95.

⁷⁹ *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 31; Müslim, "Cum'a", 58; Nesâî, *Sünenü kübrâ*, 1/272.

⁸⁰ Bu rivayet *Cüz'de* sekizinci sırada yer almaktadır. *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 30; Buhârî, "Zekât", 18; Müslim, "Zekât", 95; Ebû Dâvûd, "Zekât", 39; Nesâî, "Zekât", 53, *El-Kütübü's-sitte*, (Riyâd: Daru's-selâm, 2000); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/69.

⁸¹ *Cüz'de* dokuzuncu sırada yer alan ve Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği hadistir. *Cüzü Ebü'l-Cehm*, 31; Buhârî, "Nafakât", 2; Ebû Dâvûd, "Zekât", 40; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/324.

Leys b. Sa'd'ın Nâfi'den, onun da çeşitli sahabî ve tâbiînden nakilleri akabinde, son iki rivayet Leys b. Sa'd'ın Hişâm b. Urve'den, onun da Misvâr b. Mahreme ve Abdullah b. Zübeyr'den nakli ile gelmektedir.

Bu bölümde bir hadis için mutâbî olarak zikredilmiş üç isnâd bulunmaktadır:

Muhammed b. Abdülazîz>Muhammed b. Ali b. Cüzcânî>Saîd b. Süleyman>Leysb. Sa'd >Nâfi'>İbrâhim b. Abdullah b. Huneyn>Abbas ailesi mevalisi >Ali b. Ebî Tâlib>Nebî (a.s.);

İbn Zencuveyh>Ebû Sâlih>Leys b. Sa'd> Nâfi' > İbrâhim b. Abdullah b. Huneyn > Abbas ailesi mevalisi > Ali b. Ebî Tâlib > Nebî (a.s.);

Ka'nebî>Leysb. Sa'd >Nâfi'>İbrâhim b. Abdullah b. Huneyn>Abbas'ın mevâlisi>Abbas ailesi mevalisi > Ali b. Ebî Tâlib > Nebî (a.s.) şeklinde gelen üç tarikten birinci ve üçüncü tarikler "رواه" ve "قال" lafızları ile başlamaktadır. İlk isnadda yer alan Muhammed b. Ali el-Cüzcânî hakkında rical eserlerinde fazla bilgiyer almamaktadır.⁸² Kendisinden semâda bulunan Muhammed b. Abdülazîz'in ise kimliğini tespit edemedik. Bununla birlikte yaptığımız araştırmalar sonucu Ebû'l-Cehm'in *Cüz* ravisi Ebül-Kâsım el-Begavî'nin Muhammed b. Ali el-Cüzcânî'den birçok rivayeti olduğunu tespit ettik.⁸³

Bu bilgi ışığında *Cüz*'de yer alan şahsın Muhammed b. Abdülazîz yerine, Ebül-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülazîz el-Begavî, yani *Cüz*'ün nüsha ravisi olduğu anlaşılmaktadır. Eserin bütününe uymayarak nâzil bir şekilde gelmiş olan bu isnadların, Begavî tarafından *Cüz*'e eklenmiş olduğunu; Begavî'nin insiyatif olarak hocasının *Cüz*'ü üzerinde kendi nüshasıymış gibi tasarrufta bulunduğunu düşünmekteyiz. Bu durum Ebû'l-Cehm'in döneminde veya sonrasında *Cüz* eserinin, yazılı bir metin olarak hadisçiler tarafından mâlik olduğu ve istifade edildiği yönündeki görüşümüzü desteklemektedir.

Bölümde yer alan tariklere baktığımızda Leys b. Sa'd'ın en çok rivayet aldığı ismin Nâfi'(öl. 117/735) olduğu görülmektedir.⁸⁴Nâfi'nin, hocalarından Sâlim b. Abdullah b. Ömer(öl. 106/724), Ömer b. el-Hattâb'ın torunu olup sika bir ravidir.⁸⁵Nâfi'nin diğer ravisi İbrâhim b. Abdullah b. Huneyn orta yaşlı tâbiîne mensup sika bir kimsedir.⁸⁶Abdullah b. Ömer'in eşi Safiyye binti ebî Ubeyd, tâbiîn tabakasına mensup sika bir hanımdır.⁸⁷İbrâhim b. Abdullah b. Ma'bed b. Abbas, *Cüz*'deki Resulullah'ın eşi Meymûne binti Hâris'ten rivayetiyle meşhurdur.⁸⁸Muhammed b. İyâs el-Bükeyr orta yaşlı tâbiînden sika bir ravidir. *Cüz*'deki rivayeti ile tanınmaktadır.⁸⁹ Zübeyr b. Avvâm'ın torunu Hişâm b. Urve (öl. 146/763) ise küçük

⁸² İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, Thk. Muhammed Hamid el-Fıkî (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 1/307. Çağdaş müelliflerden Halid er-Rabbât onun ismini 'rivayeti verilen hakkında bilgi bulamadığım isimler' başlığı altında zikreder. bk. *el-Câmiu li ulûmi'l-İmâm Ahmed* (Dâru'l-fellâh, 2009), 1/88.

⁸³ Begavî kendi eserinde de Cüzcânî'den rivayette bulunmuştur. bk. *Mu'cemu's-sahâbe*, 1/40. Ayrıca bk. Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym el-İsbahânî. *Mârifetu's-sahâbe li İbn Nuaym*, Thk. Adil b. Yusuf Azâzî (Dâru'l-vatan, 1998), 1/2026. Bazen bu rivayetler Cüzcânî'nin rical konusundaki aktarımlarını içermektedir. bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 9/323, 20/209, 23/97; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1995), 6/402.

⁸⁴ Nâfi' Ebû Abdullah el-Medenî, Abdullah b. Ömer'in mevlası ve en önemli ravisidir. İmam Mâlik'in kendisinininden, onun da İbn Ömer'den rivayeti, Buhârî'nin en güvendiği tariktir. 'İmam', 'müftî', 'Medine alimî' gibi tadil lafızlarıyla anılmış önemli bir ravidir. *Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/95; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 29/303

⁸⁵ Nâfi' gibi babası Abdullah b. Ömer'den rivayetleri ile meşhurdur. Ayrıca Ebû Hüreyre'den de rivayeti olduğu söylenmektedir. Abdullah b. Mübarek onu tâbiînin yedi fakihî arasında zikreder. bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 10/150.

⁸⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 2/80. Yüzlü yılların başında vefat ettiği belirtilmiştir. *Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/605.

⁸⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 35/213. Sahabe olduğuna dair iddialar da mevcuttur. İbn Hacer, *Tehzîbu'l-Tehzîb* (Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslamiyye, 1993), 12/431.

⁸⁸ İbn Hibbân, onun Meymûne'den semâi olmadığını söylerken, Buhârî aksini teyit etmektedir. Buhârî, *Târîhu'l-kebir*, 1/302; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/6. Vefatı ile ilgili bir bilgi verilmemiştir.

⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 24/506.

tâbiînler arasında yer alan sika bir ravidir.⁹⁰ Cüz'ün bu bölümünde yer alan rivayetler hakkında bir cerhin söz konusu olmadığı, rivayetlerin sahih olduğu görülmektedir.

Bölümde yer alan rivayetlerin metinleri konu bakımından incelendiğinde namaz, namaz vakitleri ve düzeniyle ilgili rivayetlerle başladığı; duha, vitr ve cenaze namazları, libâs, oruç, nezîr, zekât, meğâzî, vudû, nikâh, hac, had cezası, imâre, talak, gusul, yeme içme, muamelât, yemin, alış-satış, köle azad etme, hayvan boğazlama başlıklarına dahiledilebilecek rivayetlerle devam ettiği, belli bir fikhî düzen arz ettiği görülmektedir.

Eserin bu bölümündeki metinlerin tamamını burada zikretmek yerine, çalışmanın hacmini arttırmamak için belli metinleri vermekle yetineceğiz. Leys b. Sa'd'ın Nâfi'den onun da başta Abdullah b. Ömer olmak üzere çeşitli sahabilerden yaptığı nakillerden müteşekkil metinlerin bazıları şunlardır:

"Abdullah b. Ömer yağmurlu gecelerde namazı cem edenlerle birlikte kıları.⁹¹ "Şiddetli soğğun olduğu bir seferde yanındakilere namazı çadırlarında kılmaları hususunda izin vererek Allah Resulünü böyle bir durumda bunu emrederken gördüğünü söyledi."⁹² "Tek başına namaz kılp sonra cemaate rast gelir ise sabah ve akşam namazları hariç diğer namazları yeniden kıları."⁹³ "Uyandıığında sabah namazı için kamet getiriliyordu, kalktı ve iki secde yaptı. Sonra çıkıp namaza katıldı."⁹⁴ "İbn Ömer, namazda iken burnu kanadığında namazdan ayrılır, kanı yıkayıp abdest alır, bu sırada hiç konuşmaz, ardından namazına dönerek geri kalanının tamamlardı."⁹⁵ "Duha namazı hakkında sorulduğunda onu ne emretti ne de nehyetti 'Ben yalnızca ashabi yaparken gördüğüm şeyi yaparım. Sadece güneşin doğuş ve batışında namaz kılmayın' dedi."

"Bir adamın yahudi veya hristiyan bir kadınla evliliği sorulduğunda "Allah müşrik kadınları müslüman erkeklerle haram kıldı. Bir kadının, Allah'ın kullarından bir kul olduğu halde İsa'nın kendisinin rabbi olduğunu söylemesinden daha büyük bir şirk bilmiyorum' dedi"⁹⁶

Abdullah b. Ömer, "Bir kimsenin hasta olduğu için Ramazan'da tutamadığı orucu olursa ve onları eda edemeden ölürse, onun adına tutamadığı günler sayısınca fakirlere bir müd buğday ile yemek yedirilsin", "Nezirde vefadan başka birşey bilmiyorum. Her kim bir nezirde bulunur ve yerine getiremeden ölürse ondan azad edecek bir köle varsa ya azad edilir ya beyt'e hedy kurbanı gönderilir ya da sadaka verilir. Ben onun velisi olsaydım bu bana onun adına oruç tutmaktan daha sevimli gelirdi. Hac eden için oruç; hac ve umre edene de hac ve umre vardır", "kimse kimsenin yerine oruç tutamaz ve hacedemez"⁹⁷ dedi.

"Abdullah b. Ömer'in kızı Sevde, Mekke emiri iken Abdurrahman b. Zeyd b. Hattâ bile evliydi. Abdullah eşine katılması için onu gönderdi ve oğlu Ubeydullah'a eşinin yanına varıncaya kadar kızına eşlik etmesini emretti."⁹⁸

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'in yanında aşure orucundan bahsetti. Allah Resulü "O cahiliye ehlinin tuttuğu bir oruçtu. İsteyen onu tutsun, istemeyen tutmasın" buyurdu.⁹⁹ Cünüb iken uyumak hakkında sorulduğunda "abdest aldığınız takdirde yatın" buyurdu.

⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 30/238. Babası Urve b. Zübeyr de orta tabaka tâbiîne mensup sika bir kimse dir. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/24.

⁹¹ Mâlik, "Kasru's-salât fi's-sefer", 3, *Muvattâ*, thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî (Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1985).

⁹² Buhârî, "Ezân", 18; Müslim, "Salâtu'l-musâfirîn" 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/53.

⁹³ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 44.

⁹⁴ Mâlik, "Tahâret", 46.

⁹⁵ Buhârî, "Talâk", 18.

⁹⁶ Nesâî, İbn Abbas'dan benzer bir metin rivayet etmektedir. bk. *Sünenü kübrâ*, 3/257.

⁹⁷ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 46.

⁹⁸ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 35.

⁹⁹ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 36; Müslim "Siyâm", 118; İbn Mâce, "Siyâm", 41.

Allah Resulü, Ömer b. Hattâb'ın babası üzerine yemin ettiğini duydu ve "Babalarımız üzerine yemin etmeyin, yemin edecek olan Allah adına etsin ya da sussun" buyurdu.¹⁰⁰Allah Resulü "Bir ya da iki yudumluk emme haram kılmaz" buyurdu.¹⁰¹

Abdullah b. Ömer şunları söylemiştir: "Ramazan orucu bölünmez, ayırarak tutulmaz", "Eşi vefat eden kadın boyanmış bir elbise giyemez. Süslenmek niyetiyle sürmelenmez. Koku ve kına sürünmez. Evi dışında bir yerde de gecelemez", "Her kim oğlundan veya kızından cariyesini alır ise bunda bir beis yoktur. Cariye ve köle efendisine aittir."¹⁰²

Nâfi' şöyle söylemektedir: "Ölüleri yıkadığımız zaman bir kısmımız abdest alır, bir kısmımız gusul ederdi. Sonra döner, kefenlerdik. Sonra cenazeyi taşır, namazını kılar, abdestimizi yenilemezdik. Abdullah da bu duruma itiraz etmezdi", "Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Saîd b. Zeyd'in cenazesini güzel kokularla kokuladı, insanlarla birlikte onu taşıdı. Ardından mescide girip abdest almaksızın namaz kıldı."¹⁰³

"Rubeyyi bint. Muavviz, Abdullah b. Ömer'e Osman'ın hilafeti zamanında eşinden boşandığını, Muâz b. Afrâ'nın Osman'a gelerek bu durumu haber verdiğini ve başka yerde kalıp kalamayacağını sorduğunda Osman'ın 'başka yerde kalabilir ve onların arasında miras yoktur, iddet de beklemesine gerek yoktur. Fakat hamile olmadığından emin olacağı bir hayız görene kadar da evlenemez' dediğini haber verince Abdullah b. Ömer 'Osman en hayırlımız ve en bilgilimizdir' demiştir."¹⁰⁴

Yukarıda verilenler, Ebü'l-Cehm'in *Cüz* eserinde yer alan rivayetlerin belli başlıları olup, tetkik edildiklerinde kimilerinin temel fihhi hükümlere muarız rivayetler oldukları görülmektedir. Örneğin Allah Resulünün "Bir ya da iki yudumluk emme haram kılmaz" sözü, Sübey'a el-Eslemiyeye doğum yapınca iddet beklemekten evlenmesine izin vermesi, Osman b. Affân'ın Rubeyyi bnt. Muavviz'in boşanmasının ardından iddet beklememesine hükmetmesi, İbn Ömer'in burnu kanadığında namazdan ayrılarak yıkayarak geri dönüp kaldığı yerden devam etmesi ve "kimse kimsenin yerine oruç tutamaz, hac edemez" sözü, müşrik kadınlarla evliliği haram olarak nitelendirmesi bunlara örnek verilebilir. Bu rivayetler elbette fikhî çerçevesinde tetkik edilmelidir fakat Ebü'l-Cehm'in kimi rivayetlerde teferrüd ettiği¹⁰⁵yönündeki ifadeler de düşünüldüğünde, tüm bunların onun ehl-i hadis nezdinde mecruh bir kimse olarak tanınmasının sebepleri olarak görülebilir.

4. Leys b. Sa'd Rivayetleri Bağlamında Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ü

Leys b. Sa'd(öl.175/791) etbau't-tâbiîn neslinin önde gelen hadisçilerinden olupâlf isnâdlara sahiptir. Atâ>Âişe bint Ebî Bekir; İbn Ebî Müleyke>İbn Abbas; Makburî>Ebü Hüreyre ve *Cüz*'ün de önemli tarihi olan Nâfi'>İbn Ömer bunlardan bir kısmıdır.¹⁰⁶Ebü'l-Cehm'in *Cüz* eserinin yarısından fazlasını, hocası Leys b. Sa'd'ın rivayetleri ile inşa ettiği görüldüğünde, onun belki de Leys'in en iyi öğrencisi olduğu anlaşılmış olacaktır.

Leys b. Sa'd'ın, kendi kitaplarından rivayette bulunduğu bilinmektedir. Bir seferinde öğrencisi "senden kitaplarında olmayan hadisler duyuyoruz" dediğinde "ezberimde olan her şey kitaplarımda mı? Ezberimde olan her şeyi yazsaydım şu bineği doldururdu" şeklinde cevap vermesi¹⁰⁷ilk etapta Leys b. Sa'd'ın ilminin genişliği ve hızındaki rivayet sayısının çokluğunu bildirmektedir. Ayrıca Leys'in öğrencilerinin ondan rivayet dinlemede kitaplarından okumasına alışık olduklarını, bunun dışında kalan bir hadisten haberdar olduklarında şaşırıklarını

¹⁰⁰ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 40.

¹⁰¹ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 48.

¹⁰² *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 42.

¹⁰³ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 45; Mâlik, "Tahâret", 8.

¹⁰⁴ *Cüzü Ebî'l-Cehm*, 46; Müslim, "Hacc", 510.

¹⁰⁵ bk. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-avsât*, 1/225.

¹⁰⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/159.

¹⁰⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/153.

görmekteyiz. Bu durumda kitaplarından rivayette bulunan Leys b. Sa'd'ın öğrencilerinin de benzer şekilde yazılı nüshalardan rivayete alışık olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Birçok hadis talebesi olan Leys'in, "kâtibi" olmakla şöhret bulan tek öğrencisi ise Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih (öl. 223/837)'tir. Onun da hakkındaki ağır cerh lafızları sebebiyle güvenilirliğini yitirdiği görülmektedir.¹⁰⁸ Ayrıca Ebû Sâlih'in, kâtibi olma ünvanını aldığı Leys'in değil; diğer hocaları İbrâhim b. Sa'd (öl.185/801) ve Abdullah b. Vehb (öl. 197/812)'in rivayetlerini cüzleştirdiği görülmektedir.¹⁰⁹

Leys b. Sa'd'ın bir diğer öğrencisi Abdullah b. Vehb'e izafe edilen *Muvattâ* da Leys'ten rivayetleri olmakla birlikte, bu isnâdların Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'üne kıyasla nâzil isnâdlar olduğu görülmektedir.¹¹⁰ Ayrıca yine öğrencilerinden Bekr b. Bekkâr (öl. 207/822)'in *Cüz*'ü de hocası Leys b. Sa'd'dan 11 rivayetini ihtiva etmektedir.¹¹¹ Leys'in öğrencileri arasında yer alan ve "Leys'ten rivayeti olan son sika ravi" olarak tanımlanan Ebû Mûsâ İsa b. Hammâd (öl. 248/862)'in da Leys'ten 11 rivayetinin olduğu bir *Cüz*'ü bulunmaktadır.¹¹²

Günümüze ulaşan Leys b. Sa'd'ın rivayetlerini ihtiva ettiği belirtilen bir *Cüz*, Sümâme b. Esâl hadisi ile birlikte toplamda 7 rivayet ihtiva etmektedir.¹¹³ İbn Hacer el-Askalânî ise Leys b. Sa'd'ın biyografisini rivayetler ışığında inşa ettiği *el-Merhametü'l-ğaysiyye bi't-tercemeti'l-Leysiyye* adlı eserinde kendisine kadar ulaşan rivayet zinciri ile birlikte Leys b. Sa'd'ın hadislerine yer vermektedir. İbn Hacer'in eserde yer verdiği 41 Leys b. Sa'd rivayetinden 28'i Ebü'l-Cehm aracılığıyla gelmekte olup¹¹⁴ tamamı zaten Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ünde de yer almaktadır.

Kâsım b. Kutluboğa (öl.879/1474)'nın *Âvâli* isimli eseri de Leys b. Sa'd'a ait 43 hadis ihtiva etmektedir. Eserde yer alan rivayetlerden 28'i Ebü'l-Cehm'den gelmektedir. Bu rivayetlerden birisi hariç tamamı Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ünde yer almaktadır. Ebü'l-Cehm'in bu rivayetlerdeki ravisi, *Cüz*'de de ravisi olan el-Begavî'dir.¹¹⁵

Avâlf de Leys b. Sa'd'ın rivayetleri Ebü'l-Cehm'in yanısıra öğrencisi Kuteybe b. Saîd'den de gelmektedir. Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ünde Leys b. Sa'd'dan rivayetlerinin bazıları, *Avâlf* de Kuteybe b. Saîd tarafından rivayet edilmektedir. Her iki eserdeki rivayetler de Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ünde yer alan rivayetlerle aynıdır.

Sonuç

Hicri üçüncü asır, rivayet döneminde yaşamış bir hadisçi olan Ebü'l-Cehm'in, âlf isnadlardan teşekkül eden eserine hadis tarihinde hakettiği ölçüde değer atfedilmediği, kendisinin ehl-i hadis nezdinde mecruh bir kimse olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Sebebi açıklanmamış olan cerhe ne şekilde müstehak görüldüğü bilinmediğinden, rivayetinde tek kaldığı

¹⁰⁸ Ebû Sâlih, hadis uydurmak ve hocalarının kitaplarına dahil etmekle cerh edilmiş bir ravidir. Buhârî'nin ondan birçok rivayeti olduğu, fakat bunları muallak olarak zikretmeyi tercih ettiği ifade edilmiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/407.

¹⁰⁹ Ebû Salih'in İbrâhim b. Sa'd'dan rivayetlerini ihtiva eden *Cüz'ü İbrâhim* adlı eseri, Ebû öğrencisi Muhammed b. Abdusselâm b. ebî Sevvâr'ın semâ ile nakledilmiştir. bk. İbn Mende, *el-Fevâid*, Thk. Halid Mahmud Abdussemeî' (Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002), 2/72-106. *Cüz*'de Leys b. Sa'd'a yapılan atıflarda muallak tarihler dikkat çekmektedir. Aynı eserde Ebû Salih'in bir diğer hocası Abdullah b. Vehb'den 23 rivayeti daha yer almaktadır. bk. 2/130-136.

¹¹⁰ Bu eserde İbn Vehb'in Leys b. Sa'd'dan 34 rivayetini tespit edebildik. bk. Abdullah b. Vehb, *Muvattâ' İbn Vehb es-sağîr*, Thk. Muhammed el-Emin el-Hüseyn eş-Şinkitî (Medine: Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, 2002), 1/107, 269, 304, 2/5, 19, 112, 181,

¹¹¹ bk. *Cemheretü eczâi'l-hadîsiyye*, Thk. Muhammed Ziyad Tekile (Riyâd: y.y., 2001), 170-172.

¹¹² bk. İbn Mende, *el-Fevâid*, 2/76-81.

¹¹³ bk. *Cüzü fihî meclisün min fevâidi'l-Leys b. Sa'd*, Thk. Şeyh Muhammed b. Rızk b. Tarhevî (Daru âlemi'l-kütüb, 1987).

¹¹⁴ bk. İbn Hacer, *el-Merhametü'l-ğaysiyye bi't-tercemeti'l-Leysiyye*, Thk. Abdüsselam Mahammed Ali (Kahire: Dâru İbn Abbâs, 2012), 68.

¹¹⁵ bk. Kâsım b. Kutluboğa, *Âvâli el-Leys b. Sa'd*, Thk. Abdülkerim Bekr el-Mevsilî (Mektebetü dari'l-vefa, 1987).

kimi rivayetler sebebiyle olduğunu düşünmekten başka bir izahat mümkün olmamaktadır. Bu durumun ise, eserin Leys b. Sa'd rivayetleri açısından eşsizliği düşünüldüğünde, bir değer gözden kaçırıldığını söyleyebiliriz.

Cüz de rivayetlerin sıhhati açısından bir değerlendirme yaptığımızda sahih rivayetlerin yanısıra hasen ve zayıf rivayetlerin de yer aldığı görülmektedir. Âli isnâdlardan müteşekkil eserdeki rivayetlerin zayıf sayılmasının inkita probleminden değil, hocalarının arasında rivayeti zayıfve münker kimselerin yer alıyor olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ünün Leys b. Sa'd'ın 66 rivayetine yer vermesi hasebiyle, İbn Sa'd rivayetlerini derlemek için inşa edilmiş eserlerin tamamını geride bıraktığı görülmektedir. Bu sebeple Leys'in *Cüz*'ünün günümüze ulaşmış bir şekli olduğu yönünde bizde bir kanaat hasıl olmaktadır. Nitekim İbn Kutluboğa dahil Leys'in rivayetlerine yer veren hadisçiler, Ebü'l-Cehm'in *Cüz*'ünü görmezden gelememiş; bilakis onu referans almışlardır. Bu durumda İmam Şâfiî'ye atfedilen ve Leys'in öğrencilerini vefasızlık ile niteleyen söz düşünüldüğünde, Ebü'l-Cehm'in onun vefalı bir öğrencisi olduğunu söylemek mümkündür.

Kütüb-i sitté'nin ve önde gelen temel hadis eserlerinin neredeyse tamamında rivayetleri yer alan, hadis ve fıkıh alanında dönemin önemli isimlerinden olan Leys b. Sa'd'ın müstakil çalışmalarının olmaması veya günümüze ulaşmamış olması yönündeki ikilemler bir yana neticede bu derece az semerenin mevcudiyeti hadis ilmi açısından bir eksikliktir. Nitekim İmam Şâfiî (öl. 204/819)'ye izafe edilen "Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes'ten daha fakihtir, fakat öğrencileri onun kıymetini bilememiştir"¹¹⁶ mealindeki söz ve yine Yahyâ b. Bükeyr (öl. 231/845)'den nakledilen "Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes'ten daha fakihtir. Fakat itibar, Mâlik'in olmuştur"¹¹⁷ sözü Leys b. Sa'd'ın ilmi öneminin yanısıra talebelerinin Leys'in rivayetleri ve görüşleri hususunda yeterli gayret içerisinde olmadıklarını göstermektedir. Bu durum, Ebü'l-Cehm'e ait bu nüshanın ve ihtiva ettiği rivayetlerin de en az İbn Hacer'in ve Kâsım b. Kutluboğa'nın çalışmaları kadar hatta onlardan daha önemli olduğunu bizlere göstermektedir. Aynı şekilde böylesi mühim bir muhaddisin yazılı rivayetlerinin tayini ve inşası sadedinde hadis külliyatında derinlikli bir çalışmanın gerektiğini düşünmekteyiz.

¹¹⁶ Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, Thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglûl (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 1/206. Bir başka rivayette ise 'öğrencileri onu zâyi ettiler' denilmektedir. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/166.

¹¹⁷ İbn EbîHâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/180.

Kaynakça

- Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî. *Muvattâ' İbn Vehb es-sağır*. Thk. Muhammed el-Emin el-Hüseyni eş-Şinkitî. Medine: Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, 2002.
- Abdurrezzak b. Hemmâm. *Mûsânef*. Thk. Habîburrahmân A'zâmî. Beyrût: el-Meclisü'l-ilmî, 1970.
- Ahmed b. Hanbel. *Fazâilu's-sahâbe*. Câmiatu Ummi'l-Kura, 1983.
- Ahmed b. Hanbel. *Mûsne'd*. Thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- Alâî, Ebü Saîd Salâhaddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah. *İşâratü'l-fevâidi'l-mecmûa fî'l-işâre ile'l-ferâidi'l-mesmû'a*. Medine: Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, 2004.
- Begavî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülazîz. *Cüz fihî selâse ve selâsüne hadîsen*. Thk. Muhammed Yasin. Dammam: Mektebetü İbnü'l-Cevzî, 1987.
- Begavî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülazîz. *Mu'cemu's-sahâbe*. Thk. Muhammed el-Emin. Kuveyt: Mektebetü dâru'l-beyân, 2008.
- Begavî, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülazîz. *Târîhu vefeyâtî's-şuyûh ellezî edrekehum el-Begavî*. Thk. Muhammed Aziz Şems. Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1988.
- Beyhakî, Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *Şuabu'l-îmân*. Thk. Muhtar Ahmed en-Nedvî. Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Birzâlî, Ebü Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-İşbîlî. *Meşyehatu Ebî Bekr*. Thk. İbrâhim Sâlih. Dimeşk: Dâru'l-beşâir, 1997.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Târîhu'l-kebîr*. Thk. Hâşim Nedvî vd. Dâiretu maârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Cemheretü eczâi'l-hadîsiyye*. Thk. Muhammed Ziyad b. Ömer. Riyâd: y.y., 2001.
- Cüz fihî meclisün min fevâidi'l-Leys b. Sa'd*. Thk. Şeyh Muhammed b. Rızk b. Tarhevî. Daru âlemi'l-kütüb, 1987.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer. *Sünen*. Dâru İbn Hazm, 2011.
- Ebü Bekir Merâgî. *Meşyehatü İmâm Ebü Bekr b. Hüseyin el-Kureşî*. Thk. Cemaleddin el-Merâkeşî. Câmiatu Ümmü'l-Kura, 2001.
- Ebü Ca'fer Amr b. Ahmed b. Osman b. Şâhin. *Şerhu mezâhibi ehl-i sünne*. Müessesetu Kurtuba, 1995.
- Ebü Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdullah. *Ma'rifetu's-sahâbe*. Thk. Âdil b. Yusuf Azâzî. Dâru'l-vatan, 1998.
- Ebü Zür'a, Ahmed b. Abdurrahman el-İrâkî. *Kitâbu'l-müdellesîn*. Thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib. Dâru'l-vefâ, 1995.
- Ebü'l-Fadl Ubeydullah b. Abdurrahman. *Hadisu'z-Zührî*. B.y.: Mektebetü edvâu's-selef, 1998.
- Ebü'l-Hasan Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî. *Mûsnedü ibni'l-Ca'd*. Thk. Abdülmehdî b. Abdülkadir b. Abdülhâdî. Kuveyt: Mektebetü'l-felâh, 1985.
- Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Asâkir. *Târîhu Dimaşk*. Thk. Ebü Saîd Ömer b. Garamel-Amrî. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1998.
- Ebü'l-Cehm, el-A'lâ b. Mûsâ b. Atiyye el-Bâhilî el-Bağdâdî. *Cüz*. Thk. Abdurrahman Muhammed Ahmed Kaşkarî. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1999.
- Halid er-Rabbât. *el-Câmiu li ulûmi'l-İmâm Ahmed*. Dâru'l-fellâh, 2009.
- Hansu, Hüseyin. "Fuat Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı: Yazılı Rivayet Teorisi ve Etkileri". Hadis ve Sıyer Araştırmaları 5/1 (2019).
- Hatîb Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşâr Avvâd Ma'ruf. Beyrût: Dâru garbi'l-İslâmî, 2001.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebü Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *Musannef*. Hamd b. Abdullah. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2004.
- İbn Ebî Ya'lâ, İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin. *Tabakâtü'l-hanâbile*. Thk. Muhammed Hamid el-Fikî. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *el-Merhametü'l-ğaysiyye bi't-tercemeti'l-Leysiyye fi menâkibi'l-İmâm el-Leys b. Sa'd*. Thk. Abdüsselam Muhammed Ali. Kahire: Dâru İbn Abbâs, 2012.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *el-Mu'cemü'l-müfehres ev tecrîdi esânîdu'l-kütübî'l-meşhûrâ ve'l-eczâi'l-mensûrâ*. Thk. Muhammed Şekûr Meyâdîni. Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1998.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-kütübî'l-selefiyye, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Lisânu'l-Mizân*. Thk. Abdulfettah Ebü Gudde. Beyrût: Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslamiyye, 2002.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Nazmü'l-lelâf bi'l-mietî'l-avâlî*. Thk. Kemal Yusuf Hüt. Lübnan: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Ta'cîlu'l-menfaa bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa*, Thk. İkramullah İmdadülhak. Beyrût: Dâru'l-beşairi'l-İslâmiyye, 1996.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslamiyye, 1993.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir. *Vefeyâtu'l-A'yân*. Thk. İhsan Abbas. Beyrût: Dâru sâdir, 1972.
- İbn Hibbân, Ebü Hâtim Muhammed et-Temîmî. *Kitâbu's-sikât*. Dâiratu meârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *Fihrist*. Beyrût: Daru'l-mârifet, ts.
- İbn Adî, Ebü Ahmed Abdullah el-Cürcânî. *el-Kâmil fi'd-duafâ'îr-ricâl*. Thk. Abdulfettah Ebü Gudde. Thk. Mazin es-Sersâvî. Mektebetu'r-rüşd, 2012.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrût: Mektebetü'l-maârif, 1990.
- İbn Mende, Ebü Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed. *el-Fevâid*. Thk. Halid Mahmud Abdussefî. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2002.
- İbn Mende, Ebü Abdullah Muhammed b. İshâk b. Muhammed. *Fethû'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, Thk. Ebü Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyâd: Mektebetü'l-kevser, 1996.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbârî men zeheb*. Thk. Abdülkadir el-Arnâvût. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- Kâsım b. Kutluboğa. *Â'vâli' el-Leys b. Sa'd*. Thk. Abdülkerim Bekir el-Mevsilî. Mektebetü dâri'l-vefa, 1987.
- Kâtib Çelebî Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrût: Dâru ihyâu't-turâs, ts.
- Kütüb-i Sitte*. Riyâd: Dâru's-selâm, 2000.
- Mâlik b. Enes. *Muvattâ*. Thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1985.
- Mervezî, Kadî Ebü Bekir Ahmed b. Ali b. Saîd. *el-Cum'a ve fadluhu*. Ammân: Dâru Ammar, 1987.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. Thk. Beşşar Avvad Ma'rufî. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1983.
- Muhammed b. Ömer b. Rüseyd. *Mil'u'l-a'ybe*. Thk. Muhammed Habîb. Dâru garbi'l-İslâmî, 1988.
- Mukbil b. Hadi el-Vadî. *Terâcimurricâlu'd-Dârekutnîff Sünenihî*. San'a: Dâru'l-asâr, 1999.
- Nesâî, Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Kitâbu Sünen-i kübrâ*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Özen, Şükrü. "Leys b. Sa'd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitabiyat-2000.
- Sibt İbnu'l-Acemî. *et-Tebyîn li esmâi'l-müdeillisîn*. Yahyâ Şefik Hasan. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1986.
- Suyûtî, Ebü'l-Fadl Celaeddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Esmâu'l-müdeillisîn*. Thk. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassâr. Dâru'l-cil, 1992.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb. *el-Mu'cemu'l-evsât*. Thk. Târik b. Avdullah. Dâru'l-haremeyn, 1995.
- Tüccîbî, Kâsım b. Yusuf b. Muhammed es-Sebtî. *Bernâmecü't-Tüccîbî*. Thk. Abdülhafız Mansur. Dâru'l-Arabiyye, 1981.
- Vâdiâşî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Cabir b. Muhammed. *Bernâmecü İbn Câbir el-Vâdiâşî*. Thk. Muhammed el-Habîb Heyle. Tunus: y.y., 1981.
- Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî. *el-Âvâli Rivâyât: Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî*. Thk. Muhammd el-Hac Nâsır. Beyrût: Dâru garbi İslâmî, 1998.
- Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *ed-Dînâr min hadîsi'l-meşâihî'l-kibâr*. Thk. Mecdî Seyyid İbrâhim. Kahire: Mektebetü'l-Kurân, ts.
- Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fi haberi men ğaber*. Thk. Ebü Hacer Muhammed Zaglûl. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *ez-Zikru esmâi men tüküllime fihî ve hüve müvessik*. Thk. Muhammed Şekûr b. Mahmud. Ürdün: Mektebetü'l-menâr, 1986.
- Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânu'l-i'tidâl*. Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrût: Dâru'l-ma'rifet, ts.
- Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâût. Hüseyin el-Esed. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1996.
- Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm*. Thk. Dr. Ömer Abdus-selam Tedmurî. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1991.